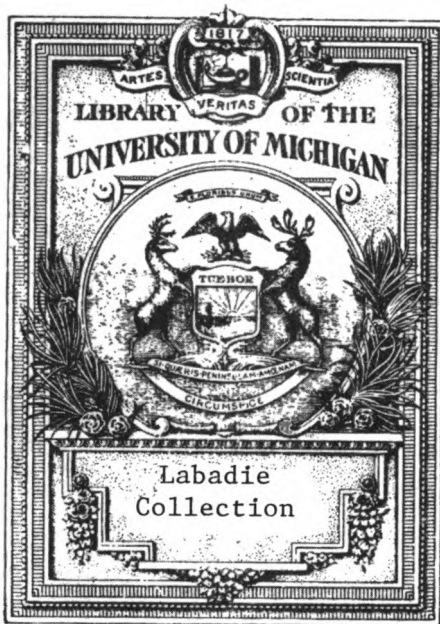


**ПОЧАТОК РОДИНИ  
ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ  
І ДЕРЖАВИ  
- Ф. ЕНГЕЛЬС -**

ВИДАНЄ УКРАЇНСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ  
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В АМЕРИЦІ.

1919



Labadie  
Collection

Gift of the  
Graduate Library





Фр. Енгельс.

**ПОЧАТОК РОДИНИ**  
**Приватної Власности і Держави**

на підставі дослідів

**Л. Г. Моргана.**



ВИДАНЄ УКРАЇНСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ  
АМЕРИКАНСЬКОЇ СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ.

**1919**

---

З ДРУКАРНІ „РОВІТНИКА”

222 E. 5th Street — New York, N. Y.

Spec/Labb  
gift of Gil  
1/02



## I. ПЕРЕД-ІСТОРИЧНІ СТУПЕНІ КУЛЬТУРИ.

Морган перший старався ввести певний порядок в перед-історичні часи людськості, а що **єго** уґрунтованє опираєся на докладнім знаню предмету, то удержить ся оно правдоподібно в науці, хіба що пізнійше нові, значно збільшені материяли викликалиби потребу яких змін.

Із трьох головних періодів: дикости, варварства і цивілізації займають єго очевидно лиш оба перші і перехід до третого. Кождий з тих періодів ділить він на низший, середній і висший ступінь, а то після поступів в продукції живности; бо, каже він: “зручність в тій продукції рішає о ступени переваги чоловіка над природою і о ступени її опанованя; зі всіх істот лиш чоловік довів до майже безусловного панованя над продукцією живности. Усі великі періоди людского поступу сходять ся, менше або більше безпосередно, з періодами розширення жерел до життя”. Поруч з тим іде розвій родини, не дає він однак таких різких черт для розділу періодів.

## I. ДИКІСТЬ.

1. **Ступень низший:** дитячий вік людскости. Чоловік пробуває ще в своїх первісних оселях, в тропічних або під-тропічних лісах і жиє (бодай по части) на деревах, бо лиш в той спосіб мож собі пояснити, що він остояв ся против великих хижих звірів. Поживою его були овочі, оріхи, коріня; головним результатом сего часу є витворене мови. Жаден з народів звісних в історичнім періоді, не находив ся вже в сім первіснім стані. А хоть він мусів тревати довгі тисячі лѣт, то всеж таки доказати его безпосередними сьвідоцтвами ми не годні; але признавши раз походженє чоловіка від звірят, мусимо прийняти конечність такого переходу.

2. **Ступінь середний** — починає ся із спожиткованєм риб (сюда треба зачислити також раків, мушлі і иньші водні звірята) до поживи і з ужитком вогню. Одно і друге треба брати разом, бо рибна пожива дасть ся доперва при помочи вогню зовсім спожиткувати. А через сю нову поживу стали люде незалежні від клімату і місцевости; ідучи в слід за ріками і морськими берегами могли вони навіть в дикім стані розширити ся майже по цілій землі. Грубо роблені, невіглажені камінні знаряди початкового камінного періоду, так зв. знаряди палеолітичні, що в цілости або в переважній части припадають на сей період, доказують своїм розширенєм по всіх континентах факт таких вандрівок. Ново заняті краї, і внут-



рішна сила, що безнастанно перла людей шукати і знаходити те, що мало заспокоювати їх потреби, получена з посіданєм вогню (тертого), дала їм нову живність, а то: крохмалево-мучні коріня і кослини головчасті, печені в горячім попелі, або в ямах і печах вкопаних в землю, а також дичину, котра по винайденю першого оружя, довбні і ратища, була від часу до часу додатком до харчу. Виключних народів стрілецьких, про яких пишуть в книжках, т. є. таких, що живуть лиш з польованя, ніколи не було; на то результат польованя надто був непевний. Здає ся, що на сїм ступени вироджує ся з причини тривалої непевности виживленя людодїство, котре від тепер удержує ся дуже довго. Австралійці і багато Полінезійців стоять ще нині на сїм середнім ступени дикости.

**3. Ступінь висший:** починає ся з винайденєм лука і стріли, через що дичина стала звичайною поживою, польованє одного із нормальних галузей праці. Лук, тятива і стріла то вже дуже зложений інструмент, котрого винайденє не можливе без довгого, попередно призбираного досьвіду, без виправлених сил духових, і без рівночасного знакомства з многими иньшими винаходами. Коли придивимо ся народам, що вже знають лук і стрілу, але ще не знають гончарского ремесла (від котрого Морган датує перехід до варварства), то дійсно находимо у них вже деякі початки осїлости в селах, яке-такє опанованє продукції живности, деревляні начиня і знаряди, ручне ткацтво волокном з лика, (без ткацкого стільця) плетені коші з лика або шува-

ру, вигладжені (неолітичні) камінні знаряди. При помочи вогню і камінної сокири видовбувано човни з одного дерева а подекуда вироблювано бальки і дошки до будованя хат. Усі ті поступи находимо приміром у північно-західних Індіанів Америки, що хоч знають лук і стрілу, та не знають гончарства. Лук і стріла були для дикости тим, чим желізний меч для варварства а карабін для цивілізації рішаючим оружем.

## II. ВАРВАРСТВО.

1. **Ступінь низший.** Починає ся від заведеня гончарства. Гончарство в багато случаях і правдоподібно всюда повстало з того, що плетені начиня обліплювано глиною, щоби їх зробити недоступними для вогню, а досвід показав, що уложена в форму глина дала ся ужити і без внутрішнього начиня.

До тепер могли ми слідити за ходом розвою зовсім загально, бо для певного періоду він у всіх народів однакий, без огляду на місцевість. Але дійшовши до варварства приходимо до ступіня, на котрім проявляє ся неоднакова природна вдача обох великих континентів землі. Характеристичною чертою періоду варварства є освоєне і годівля звірят і управа рослин. Східний континент, т. зв. старий сьвіт посідав майже всі придатні до освоєня звірята і всі спосібні до управи руди збіжа окрім одного: західний, Америка, з придатних до освоєня звірят ссучих тільки ляму, і то лиш в одній части полудня, а з всего управ-

ного збіжа лиш одно, але найліпше: кукурудзу. Ті не однакові умовини природні мають той вплив, що від тепер людність кожної половини земної кулі розвиває ся на свій окремий лад, а граничні межі поодиноких ступенів в кожній половині иньші.

**2. Ступінь середний.** Починає ся на Сході з освоєнем домашних звірят, на Заході з управою поживних рослин при помочи орошення і з уживанем адобів (цегол випалених на сонци) і каміня до будинків. — Пічнемо від Заходу, бо тут людність стояла на сім ступени аж до часів, коли Захід дістав ся в руки Европейців.

У Індиянів, що стояли на нисшім ступени варварства (т. зн. у всіх, що жили на схід від р. Місісіпі) була в часі їх відкриття вже яка-така городова управа кукурудзи і може також гарбузів, мельонів і иньших городових рослин, котра давала їм дуже значну частину поживи; жили в деревяних домах, в опалісадованих селах. Племена північно-західні, особливо ті, що жили на терені ріки Колумбії, стояли ще на висшім ступени дикости і не знали ані гончарства, ані якої небудь управи рослин. А Індияне так званих Пуебльосів в Новім Мексику, Мексиканці, центральні Американці і Перуанці стояли в часі завойованя на середнім ступени варварства; жили в подобаючих на кріпости домах з адобів або каміня, управляли кукурудзу і иньші поживні рослини відповідно до положеня і клімату в штучно орошених городах, що давали їм головне жерело поживи, і освоїли вже навіть були кілька звірят —

Мексиканці індика і иньших птахів, Перуанці ляму. Окрім того знали оброблювати метали — винавши желізо, за-для чого все ще не могли обходити ся без камінного оружия і камінних знарядів. Іспанське завойованє перервало всякий дальший самостійний розвій.

На Сході почав ся середний ступінь варварства з освоєнем молоко- і м'ясодатних звірят, — але управа рослин була тут, здає ся ще й довгий час сего періоду не звісна. Освоєнє і годівля худоби і творенє більших черед було мабуть причиною виділеня Арийців і Семітів з прочої маси варварів. У європейських і азійських Арийців назви худоби ще спільні, а назви управних рослин майже зовсім ні. Творенє черед довело на відповідних місцях до пастирського житя; у Семітів на пашних рівнинах Евфрата і Тигра, у Арийців на рівнинах Індії, Оксуса і Ексартеса, Дона і Дніпра. Освоєнє худоби відбуло ся правдоподібно насамперед на границях таких пашних країв. І тому як раз з сих країв виводили пізнійші покоління походженє пастуших народів, хоть краї сі не лиш не були колискою людського роду, але дикі предки тих народів, навіть люде иньшого ступіня варварства майже не годні би були в них вижити. І на відворот, скоро сі варвари середного ступіня привикли раз до пастушого житя, то їм би ніколи і в гадку не могло прийти, вертати добровільно з пашних, розложених над ріками рівнин в краї лісні, де жили їх предки. Ба навіть коли иньші народи почали Семітів і Арийців випирати дальше на північ і

захід, то вони доперва тогди могли переселити ся в лісні сторони західної Азії і Європи, коли управа збіжа дала їм можливість свою худобу на сім менше придатнім ґрунті вижити, а головно перезимувати. Більше як правдоподібно, що управа збіжа повстала тут передовсім з потреби паші для худоби і аж піднійше стала важною для виживлення людей. Може бути, що достатній м'ясний і молочний поживі а особливе її благодатному впливови на розвій дітей, треба приписати висше розвій Арийців і Семітів. І справді, — Пуебл'юс-Індіане Нового Мексика, обмежені майже виключно на чисту рослинну поживу, мають менший мозок, як ті Індіане висшого ступіня варварства, що їдять більше мяса і риб. На кождий спосіб на сім ступени гине поволи людодство і удержує ся лиш яко релігійний акт, або, що тут майже ідентичне, яко средство при чарах.

**3. Ступінь висший.** Починає ся з топленем желізної руди і переходить в цивілізацію через винайдене букв і їх зужитковане в письменстві. Сей ступінь, що лиш на східній половині землі розвив ся самостійно, богатійший в поступах продукції як всі попередні разом взявши. До него належать Греки геройського періоду, італійські племена саме перед основанем Риму, Німці Тацита, Нормани з часів Вікінгів. Перша річ, котру на сім ступени подибуємо, се желізний плуг, тягнений худобою, котрий доперва уможливив управу рілі на велику міру, а через те, як на тодішні відносини, практично необмежене помножене живности; рільництво потягнуло за со-

бою корчованє лїса і єго перемїну на рїлю і сїно-жать — що знов без желїзної сокири і желїзної лопати було на велику мїру неможливе. А се знов повело за собою скоре помноженє людности, і густу людність на малій території. Перед рїльництвом хїба лиш якїсь дуже винятковї обставини могли би були получити пів мїліона людей під одною центральною властею; та сего, здає ся, й не бувало нїколи. Найвисший розвій висшого ступїня варварства бачимо в гомерових поемах, особливо в Іліядї. Видосконаленї желїзнї знаряди; мїх ковальський; форма і гончарський коловороток; вироблюванє оливи і вина; розвите, до артистичного ремесла зближаюче ся обробленє металїв; вїз і воєннї колесницї, будова кораблїв з бальками і плянками; початки архїтектури яко штуки; обведенї мурами мїста з вежами; гомеровий епос і вся мїтольоґія — се головнї складовї части спадщини, яку Греки переняли із варварства в цивїлізацію. Коли порївнаємо з тим опис Германїв у Цезара і навїть у Тацїта, що стояли на початку того самого ступїня культури, із котрого гомеровї Греки саме задержали ся перейти до висшого, побачимо, яке боґацтво розвою продукції мїстить у собі висший ступїнь варварства.

Уже сей за Морганом поданий образ розвою людскости через дикість і варварство до початкїв цивїлізації, показує доволї богато нових, і що бїльше, безперечних, бо безпосередно з продукції взятих черт. Усе-ж таки він покаже ся блїдим і убогим в порївнаню з образом, який

розкриє ся перед нами при кінці нашої мандрівки; аж тоді мож буде показати в повнім сьвітлі перехід з варварства до цивілізації і різкий контраст між ними. Тимчасом можемо поділ Моргана підвести під сьлідуючі загальні черти: дикість — то переважно період присвоєня готових продуктів природи; штучні вироби людей суть хіба лиш помічними знарядями при тім присвоєню. Варварство — то період годівлі худоби і рільництва, період вивчення методів до піднесеня продукції плодів природи людською діяльністю. Цивілізація — то період вивчення дальшого перероблення плодів природи, властивого промислу і штуки.

## II. РОДИНА.

Морган, що значну часть свого житя прожив між осілими ще тепер в державі Нью Йорк Ірокезами і в одній із їх племен (племя Сенека) був адоптований, найшов у них систему споріднення, суперечну з їх дійсними родинними відносинами. У них панувало подруже одиночне, котре з обох сторін легко було розвязати, а котре Морган називає “родиною одно-диаристою”. Діти такого подружа були одже загально звісні і признані; не могло одже бути жадної непевности, до кого має відносити ся означенє: батько, мати, син, донька, брат, сестра. Але фактичне уживанє сих слів противорічить сему. Ірокез не лиш свої власні діти, але також діти своїх братів називає своїми синами і доньками; а они називають єго батьком. А діти своїх сестер зве він своїми се-

стрінцями і сестрінницями, а они єго звуть вуйком. Наоборот, Ірокезка окрім своїх рідних дітей зве діти своїх сестер своїми синами і доньками, а они звуть її матірю. А дітей своїх братів зве вона своїми братаничами і братаницями, а сама їх тетою. Так само діти братів звуть ся між собою братами і сестрами; так само діти сестер. Діти жінки і діти її брата звуть ся між собою “первими” вуйними братами і сестрами. І се не пусті слова, але означеня дійсно обовязуючих поглядів на близькість і далекість, однаковість і неоднаковість споріднення; а сі погляди становлять основу виробленої системи споріднення, котра може назвати кількасот всіляких відносин споріднення поодинокого індивідуума. Але ще більше. Ся система обовязує не лиш у всіх американських Індіанів (доси не найдено жадного винятку), але також майже без зміни у первісного населеня Індії, у дравідійських племен в Декані і у племен Гаура в Гіндустані. Терміни споріднення у полуднево-індіанських Тамілів і у Сенека-Ірокезів в державі Нью Йорк ще нині однакі для більше як двіста всіляких відносин споріднення. І також у тих індіанських племен, так як і у всіх американських Індіанів, відносини споріднення впливаючі з обовязуючої форми родини, стоять в суперечности з системою споріднення.

Як же се пояснити? При рішаючій ролі, яку спорідненє грає у всіх диких і варварских народів в суспільнім устрою, не мож значіння сеї так широко росповсюдженої системи позбути фразами. Систему, що в Америці загално обовязує,



в Азії у народів зовсім иньшої раси також існує, а котрої більше або менше змінені форми знаходять ся в великім числі всюди в Африці і Австралії, таку систему треба історично пояснити, а не збувати словами, як се н. пр. намагав ся зробити Мак Ленан. Означення: батько, дитина, брат, сестра не суть лиш почесними назвами, але ведуть за собою зовсім означені, дуже серйозні зобов'язання, котрих цілість становить складову часть суспільного устрою. І поясненє найшло ся. На Сендвічских островах (Гаваї) існувала ще в першій половині сего століття форма родини, котра давала таких самісіньких батьків і матерей, братів і сестер, синів і доньок, вуйків і тет, сестрінців і сестрінець, як сего вимагає американсько-староіндіянська система споріднення. Але дивна річ! Система споріднення, котра обов'язувала в Гаваї, знов не згоджувала ся з існуючою там дійсно формою родини. Бо там всі діти братів і сестер, без ріжниць, суть братами і сестрами і уважають ся спільними дітьми, нелиш їх матери і її сестри, або їх батька і єго братів, але всіх братів і сестер і їх родителів без ріжниць. Коли одже американську систему споріднення попередила премітивнійша форма родини, котра в Америці вже не існує, а котру в Гаваї ще дійсно находимо, то з другого боку гавайська система споріднення вказує нам на ще більше первісну форму родини, котрої вже вправді нігде не можемо виказати яко існуючу, але котра колись мусіла існувати, бо інакше не могла би була повстати відповідаюча їй система споріднення. "Ро-

дина, каже Морган, є елемент активний; вона ніколи не застоює ся, але поступає з низшої до висшої форми, в тій мірі як суспільність розвиває ся з низшого до висшого ступіня. А системи споріднення суть пасивні; лиш в довгих протягах часу реєструють вони поступи, які родина зробила з часом і підпадають лиш тогди радикальній зміні, коли родина змінила ся радикально". "І так само діє ся загалом з політичними, юридичними, релігійними, філософічними системами", додає Маркс. Коли родина завсїгди жиє, то система споріднення костеніє, і коли система споріднення по давній привичці остає ся незмінна, то родина в своїм розвою виростає по над ню. Але з тою самою певністю, з якою Ківе з найдених коло Парижа костей марсупіяліїв міг заключити, що той кістяк належав до якогось торбовця, і що там жили колись сі вимерші вже звірята, з тою самою певністю можемо з історично перейшовшої до нас системи споріднення заключити, що відповідаюча їй, вимерша вже форма родини існувала.

Тільки-що наведені системи споріднення і форми родини ріжняться ся від нині пануючих форм тим, що кожда дитина має кількох батьків і матерей. При американській системі споріднення, котрій відповідає гавайська родина, брат і сестра не можуть бути батьком і матірю тої самої дитини; але гавайська, система споріднення припускає родину, в котрій се противно було звичайною установою. Знакомимо ся тут з цілим рядом форм родини, що явно противорічать формам,

принятим до тепер звичайно яко єдино обов'язуючі. Традиційні поняття о подружжю знають лиш подруже одиночне, по при нїм многоженство **одного** мужчини, і також єще поліандрию **одної** жєнщини. Але наука первісної історії знакомить нас також з таким станом, де мужчини живуть в многоженстві а їх жінки рівночасно в поліандрії, і спільні діти уважають ся також яко їм всім спільні; з станом, який знов аж до єго остаточного перетворєня в одиночне подружє переходить через цілий ряд перемін. Сї переміни суть того рода, що круг, обнятий спільною звязєю подружя, котрий первісно був дуже широкий, стає чим раз вузший, аж поки нарешті в нїм лишає ся лиш одна пара, котра нині загально переважає.

Поступаючи одже чим раз дальше по зад теперішних часів і відбудовуючи в такий спосіб історію родини, приходить Морган згідно з поглядами більшости своїх товаришів до такого первісного стану, в котрім посеред одного племені панували необмежені полові зносини, так що кожда жєнщина належала до кожного мужчини і в рівній мірі кождий мужчина до кождої жєнщини. Про такий первісний стан говорєно вже від минушого столїтя, але тїлько загальними фразами; доперва Бахофєн відніс ся до него серіозно і шукав за слїдами сєго стану в історичних і релігійних традициях, і се становить одну з єго великих заслуг. Знаємо нині, що слїди, які він знайшов, зовсім не ведуть до того суспільного ступіня, (в яким панували неупорядковані) полові зносини, але до форми далеко пізнійшої

до подружжя громадного. Коли такий первісний ступінь суспільний справді існував, то він належить до таких давних часів, що ледви чи в суспільних фосіліях, у оставших ще диких народів, найдемо безпосередні докази колишнього єго існування. Заслуга Бахофена лежить власне в тім, що він се питанє висунув на перед і зробив єго предметом наукових дослідів\*).

Від недавна стали заперечувати, що такий початковий ступінь полового житя між людьми існував. По при брак всякого безпосередного доказу, покликають ся головно на примір прочих звірят; з поміж них Летурно зіставив (*Evolution du mariage et de la famille*, 1888) числені факти, після котрих також і тут зовсім неупорядковані зносини полові мають належати до низького ступня. Зі всіх тих фактів можу однак зробити лиш той один вивід, що вони для чоловіка і єго первісних відносин житя абсолютно нічого не доказують. Коли хребетники парують ся на довший

---

\*) Як мало Бахофен розумів се, що відкрив або властиво відгадає, показує ся з того, що він первісний той стан називає гетеризмом. Гетеризм означав для Греків, коли се слово ввели, зносини мужчин, нежонатих або живучих в одиночнім подружжю, з незаможними жінчинами, — припускає одже вже істнованє якоїсь усталеної форми подружжя, по за котрою сі зносини відбувають ся, і допускає проституцію, по крайній мірі яко можливість. В иньшій зміслі сего слова ніколи й не уживано, і в тім зміслі і я єго за Морганом уживаю. Свої незвичайно важні відкритя Бахофен всюда обсновує містицизмом аж до неімовірности, а то через те, що вбив собі в голову, що історично витворені відносини між мужчиною а жінчиною мають своє жерело в кожодчасних понятях людей, а не в дійсних відносинах їх житя.

час, то се пояснює ся достаточно фізіологічними причинами, приміром у птахів безпомічністю самички в часі висиджування яєць; приміри вірної моногамії, які приходять у птахів, не доказують нічого для людей, бо люди від птахів не походять. І коли строга моногамія є верхом всякої чесноти, то пальма першєнства належить ся глідістї, котра в кождім з своїх 50—200 прогльотідів, або відділів тіла має цілковитий мужський і жіночий апарат половий і ціле своє жите тим займає ся, що в кождім з тих відділів сама з собою парує ся. А коли ограничимо ся на ссучих звірят, то находимо тут всі форми полового жита, форму неуняту в ніякий порядок, форму, що пригадує громадне подруже, многоженство, подруже одиночне; лиш полїандрїї нема, її могли вигадати лиш люде. Навіть наші найблизші четверорукі свояки, показують нам всі можливі ріжницї в угрупованю самця і самиці; а коли потягнемо ще тіснійші границї і звернемо ся лиш до чотирох чоловікоподібних малп, то Летурно знає нам лиш сказати, що суть то моногамічні то полігамічні, а Соссїр (Saussure) у Жірі-Тельона твердить, що они моногамічні. Також і новійші твердження о моногамії чоловікові подібних малп, які ставить Уестермарк (*The History of Human Marriage, London 1891*) єще зовсім не становлять доказу. Коротко сказавши, ті відносини суть того рода, що совісний Летурно признає: “Зрештою у ссучих звірят нема зовсім ніякої строгої пропорції між степенем інтелектуального розвою а формою полових зносин”. А. Еспїна (*Des Societes*

animales, 1877) каже по-просту: Череда є найвисшою соціальною групою, яку у звірят можемо найти. Она мабуть складає ся з родини, але вже з самого початку стоїть родина з чередою в суперечности, вони розвивають ся в відворотній пропорції”.

Сказане тут показує, що ми про родинні і иньші товариські групи чоловіко подібних малп майже нічого докладного не знаємо; наші відомости про них, противорічать собі рішучо. І нема в тім нічого дивного. Уже наші відомости, про дикі племена людські, повні суперечностей і вимагають дуже критичного розбору і упорядкованя; а над гуртами малп далеко тяжше робити спостереження як над гуртами людей. Одже покищо, мусимо поминути всякі виводи з таких абсолютно непевних звісток.

За то наведене вже твердженє Еспінаса дає нам ліпшу точку опору. У висших звірят череда і родина не суть взаїмним доповненєм, але суть суперечністю. Еспіна виводить дуже гарно, як зависть самців в часі парованя в кожній череді розвільнює товариську звязь або на якийсь час череду розбиває. “Де родина тісно в собі замкнена, там дуже рідко творять ся череди. І навпаки там, де панують свобідні полові зносини або полігамія, там череда творить ся майже сама собою... Щоби череда утворила ся, родинні звязи мусять розвільнити ся і одиниця мусить опять стати свобідною. Тому-то так рідко находимо у птахів зорганізовані череди.. Зате у ссучих звірят находимо яко-такo зорганізовані товариства, як

раз через те, що тут індивідуум не розвиває ся в родині.. Вироблене почуття спільности в череді не може одже мати більшого ворога як почуте родинної спільности. Навіть мусимо сказати: коли розвинула ся висша суспільна форма від родини, то могло се стати ся лиш на підставі основних перемін в формі родин, які увійшли в її склад; однак се не виключає, що власне на підставі сих перемін родини, они могли пізнійше розвинути ся на ново під далеко користнійшими умовами". (Еспіна, в с. цитований у Жіро-Тельона, *Origines du mariage et de la famille*, стр. 518—20).

Тут показує ся, що звірячі суспільности мають вправді певну вартість для конклюдій о людських суспільностях — але тільки негативну. Висші хребетники знають, о скільки нам відомо, лиш дві форми родини: многоженство або одиночне парованє; в обох допускає ся лиш оден дорослий самець, лиш оден супруг. Зависть самця, яка рівночасно є звязею і границею родини, ставить звірячу родину в суперечности до череди; череда, висша товариська форма, стає ся через зависть самців або неможлива, або розвільнює ся, або розпадає ся в часі парованя, а в найліпшій случаю спиняє ся дальший її розвій. Се одно вистарчить на доказ, що звіряча родина а первісна людська суспільність суть річи, що не дадуть ся з собою погодити; що первісні люде, підвигаючи ся із звірячого стану, не знали або зовсім жадної родини, або знали таку родину, якої між звірятами нема. В з'ізолюваню, котрого найвисшою товариською формою є таке одиночне па-

роване, яке Уестермарк на підставі оповідань стрільців приписує Горилі і Шимпазови, могло таке зовсім безоружне звіря як виробляючий ся чоловік, перебивати ся хіба лиш в малім числі. Але щоби розвинути ся і піднести ся по над стан звірства, щоби доконати найбільшого поступу, на який природа здобула ся, до того потрібний був дальший елемент: спосібність до оборони, котрої одиниця не мала, треба було добути спільними силами і спільним діланем череди. З таких відносин, в яких нині живють чоловікоподібні малпи, перехід до людскости абсолютно не давби пояснити ся; сі малпи роблять радше вражінє подібних лій, котрі від головної лінії т. є від чоловіка заблукали ся і тепер поволи вимирають а на кождий спосіб підупадають. Се одно вистарчає, щоби відкинути всякі виводи з їх родинних форм на родинні форми первісного чоловіка. А першою умовиною для витвореня таких більших і тревалих гуртів, серед яких могло відбувати ся учоловіченє звіряти, була взаїмна толєранція дорослих самців і брак зависти. І справді, що ми находимо яко найдавнішу, найпервіснійшу форму родини, яка в історії безперечно дасть ся вказати і яку ще й нині тут і там можемо бачити? Громаднє подружє, форму, в якій цілі групи мужчин і цілі групи женщин себе взаїмно посідають і в котрій лишає ся мало місця для зависти. Дальше находимо на пізнійшій ступени розвою виїмкову форму поліандрії, при котрій о чувстві зависти навіть бесіди бути не може і котра тому у звірят зовсім не приходить. А що звісні



нам форми громадного подружжя, існують серед таких запутаних умовин, що вказують конечно на давніші, більше поєдинчі форми полових зносин, а тим самим в останній інстанції на період неупорядкованих зносин, відповідаючий переходови із стану звірячого до людського, то покази на зврячі подружжя зводять нас опять на точку, з котрої нас раз на завсігди мали відвести.

Бо щож се значить: неупорядковані полові зносини? Що заклази, обмежаючі їх давнішими часами або тепер, не існували. Бачилисьмо вже, як упало обмеженє через зависть. Коли що певна річ, то се, що зависть є чувство, котре розвинуло ся релятивно пізно. Те саме треба сказати і про понятє кровосумішности. Не лиш що брат і сестра були первісно чоловіком і жінкою, але і полові зносини між родителями а дітьми ще нині у богато народів дозволені. Бенкрофт (*the Native Races of the Pacific Coast of North America, 1875, vol I.*) стверджує се у Кавіатів при Берінговій дорозі, у Кадіяків коло Аляски, у Тіннегів в середині англійської північної Америки; Летурно зібрав звістки про такі самі факти у Чіпвей-Індіанців, у Кукусів в Чіле, у Караїбів, Каренів в Задній Індії; поминувши вже оповіданя давних Греків і Римлян про Партів, Перзів, Скитів, Гунів і т. д. Поки не винайдено кровосумішности (а вона є винайденєм, і то дуже цінним), не могли полові зносини (між родителями а дітьми будити більшої відрази, як зносини між иньшими особами, що належать до ріжних поколінь, а се лучає ся ще й нині навіть в краях найбільше за-

остоялих і не будить великого обурення; навіть старі “дівичі” по над шістьдесят, коли мають доста грошей, виходять часом заміж за молодих мужчин так коло трицять. А коли при відомих нам найпервіснійших формах родини поминемо получені з ними представлення о кровосумішности — представлення, що від наших дотичних представлень цілковито різнять ся і часто їм навіть явно противорічать — то прийдемо на форму полових зносин, яку мож назвати лиш неупорядкованою. Неупорядкованою о стілько, о скілько ограниченя, установлені пізнійше через звичай, ще не існували. Але з того ще зовсім не конечно виходить, аби в щоденній практиці панувала хаотична сумішка. Одиночні парованя на якийсь час не зовсім суть виключені, бо і в громаднім подружю вони тепер переважають. А коли найновійший заперечуватель такого первісного стану, Уестермарк, називає подружжєм кожний стан, в яким оба поли аж до народин потомка лишають ся в парі, то на те треба сказати, що таке подружжє може дуже добре приходити в стані неупорядкованих зносин, бо воно не противорічить неупорядкованю т. є. бракови установлених звичаєм ограниченень полових зносин. Правда, що Уестермарк виходить з того погляду, що “неупорядкованє містить в собі придавленє індивідуальних нахилів”, так що “проституція є єго правдивою формою”. Але мені здає ся, що зрозуміне первісних відносин так довго буде неможливе, як довго будемо на них дивити ся окулярами

проституції. Впрочім до сеї справи вернемо ще при громаднім подружю.

Після Моргана розвинула ся з того первісного стану неупорядкованих зносин, і то правдоподібно дуже рано:

**Родина кровосумішна**, перший ступінь родини. Тут групи подружя розділені після поколінь: всі діди і баби в границях родини суть між собою чоловіками і жінками, так само їх діти, одже батьки і матери; а знова діти сих послідних будуть творити третій кружок спільних супругів, а їх діти, правнуки перших, четвертий. В сій формі родини одже лиш предки і потомки, родителі і діти виключені між собою від прав і обовязків (як би ми сказали) подружя. Братя і сестри, стрийні братя і сестри першого, другого і дальшого ступіня, суть всі братами і сестрами між собою і власне за-для того всі одно для другого чоловіком і жінкою. Становиско брата і сестри уже само собою обіймає на сім ступени виконване обопільних полових зносин. Тип такої родини складав би ся одже з потомства одної пари, в котрім знов потомки кожного поодинокого ступіня суть між собою братами і сестрами і як раз через те суть між собою також чоловіками і жінками.

**Кровосумішна родина вимерла**. Навіть найдикші народи, про котрих розказує історія, не дають ніякого приміру такої родини. Але що она мусіла істнувати, о тім переконає нас конечно гавайска система споріднення, яка ще тепер обовязує в цілій Полінезії і дає вираз таким ступі-

ням кровного споріднення, які могли витворити ся лиш при кровосумішній формі родини; о тім переконує нас увесь дальший розвій родини, для котрого тамта форма є конечним початковим ступенем.

**2. Родина пуналюійська.** Коли перший поступ організації лежав в тім, щоби родителів і дітей виключити від взаїмних полових зносин, то другий поступ лежав в виключеню сестри і брата. За-для більшої однаковости віку інтересованих був сей поступ безконечно важнійший, але і тяжший як перший. Відбув ся він поволи, розпочав ся здаєть ся від виключеня рідних братів і сестер (т. з. з матерного боку) від полових зносин, зразу в поодиноких случаях, а опісля загалом (в Гаваї приходили ще в сім столітю виїмки) а скінчив ся забороною подружя навіть між побічними братами і сестрами, т. є. після нашого означеня між дітьми, внуками і правнуками братів і сестер. Сей поступ є після Моргана “дуже доброю ілюстрацією до того, як ділає засада природного добру”. Нема що й говорить, що племена, у котрих сей поступ обмежив полові зносини між рідними, мусіли розвинути ся скорше і повнійше, як ті, у котрих подружя між братами і сестрами було законом. А як глибоко відчували народи вплив сего поступу, доказує вийшовша безпосередно з него, дадеко по за свою ціль вибігаюча інституція роду (*gens*), що становить підвалину суспільного ладу майже всіх варварських народів землі, і з котрої ми в Греції і Римі переходимо безпосередно в цивілізацію.

Кожда первісна родина мусіла по кількох поколіннях розпасти ся на окремі часті. Первісне комуністичне домашнє господарство, котре ще й через довгі часи середного ступіня варварства виключно панує, вимагало певної, справді після обставин змінючої ся, але на кождім місци доволі означеної максимальної великості родинної спілки. Скоро виробило ся переконанє о неприличности полових зносин між дїтьми одноі матери, мусіло оно вплинути на такі поділи старих і основанє нових домашних спілок (котрі однакож неконче мусіли бути ідентичні з родинною групою). Оден або кілька рядів сестер ставали осередком одноі, їх рідні брати осередком другоі спілки. В такий або подібний спосіб витворила ся з кровосумішної родини родина, котру Морган зве пуналюїською. Після гавайського звичаю було кілька сестер, рідних або дальших (т. є. сестри першого, другого або дальшого ступіня) спільними жінками своїх спільних чоловіків, але їх брати були тут виключені; сі чоловіки не звали ся вже між собою братами, і не потребували ними бути, але звали ся Пуналюа т. з. середний товариш, щось ніби спільник (ассосіє). Так само ряд рідних або дальших братів мав певне число жінок, не своїх сестер, в спільнім подружю, і жінки сі звали ся між собою Пуналюя. Се клясична форма родинної формації, що пізніше допускала ряд відмін, а котрої характеристичною чертою була: взаїмна спільність чоловіків і жінок посеред певного круга родинного, з котрого однакож брати жінок, насамперед рідні а піз-

нійше і дальші, і на відворот також сестри чоловіків були виключені.

Ся форма родини дає нам в найповнійшій докладности ті ступіні споріднення, котрі виражає система американська. Діти сестри моєї матери все ще суть її дітьми так само суть діти братів мого батька також єго дітьми, і всі вони суть моїми братами і сестрами; але діти братів моєї матери суть тепер її братаничами і братаницями, діти сестер мого батька єго сестрінцями і сестрінницями всі вони моїми вуйними (стрийними) братами і сестрами. Бо коли чоловіки сестер моєї матери все ще суть її чоловіками, і так само жінки братів мого батька все ще єго жінками — правно, хоть не завсїгди фактично, — то суспільна заборона полових зносин між братами і сестрами розділила дітей братів і сестер, котрих до тепер без ріжниці трактовано яко братів і сестер, на дві дляси: одні остають ся як і перед тим (дальшими) братами і сестрами між собою, а другі, діти з одного боку брата, з другого боку сестри, не можуть вже бути братами і сестрами, вони не можуть вже мати спільних родителів, ані батька ані матери ані обоїх, і тому тут по раз перший стає ся конечною кляса сестрінців (братаничів) і сестрінниць (братаниць), стрийних братів і сестер, котра при попереднім строю родиннім не малаби жадного змислу. Американська ситема споріднення, котра при кожній формі родини, оснований на яким небудь одиночнім подружю, була би зовсім недорічною, вияснює ся при помочи родини пуналюйської аж до най-

менчих дрібниць в раціональний і природний спосіб. Як далеко сягала ся система споріднення, так далеко мусіла сягати також родина пуналюйська або форма до неї подібна.

Просю форму родини, котра, як доказано, в Гаваї дійсно існувала, малибисьмо правдоподібно донесеня з цілої Полінезії, коли би побожні місіонарі, як колись іспанські монахи в Америці, в таких противохристиянських відносинах годні були видіти щось більше, як просту “соблазнь”.

Коли нам Цезар про Британців, що тоді були на середнім ступени варварства, розкажує: “По десять або дванайцять з них мають між собою спільні жінки, і то по найбільшій часті брати з братами і родителі з дітьми” — то се собі найліпше можемо пояснити яко подружє громадне. Варварські матери не мають по десять або дванайцять синів, на стільки дорослих, щоби могли собі держати спільних жінок, але американська система споріднення, відповідаюча родині пуналюйській, дає багато братів, бо всі близькі і дальші кривні мужчини суть єго братами. Кажучи: “родителі з дітьми” може Цезар не докладно зрозумів річ; але при тій системі не є абсолютно виключено, щоби батько і син або мати і донька находили ся в тій самій групі подружя, виключений є лиш батько і донька або мати і син. Так само ся, або подібна до неї форма подружя громадного дає нам найлекше поясненє до оповідань Геродота і иньших давних писателів про спільність жінок диких і варварських народів. Се

треба сказати також про те, що Уотсон і Ке (The People of India) оповідають про Тікурів в Од (Audh на північ від Гангеса): “Живуть вони (в відношенню подовім) спільно майже без різниці в великих спільних громадах, а коли про двоїх людей кажуть, що вони з собою пібрали ся, то звязь ся все-ж таки є лиш номінальною”.

Безпосередно з родини пуналюїської вийшла, здає ся, інституція роду (gens). Вправді також австральська система клясѡва дає до неї точку виходу; Австральці мають роди (gentes) але ще не мають пуналюїської родини, мають лиш грубшу форму подружя громадного.

У всіх формах родини громадної нема певности, хто батько дитини, але певна річ, хто єго мати. Хоть вона всіх дітей загальної родини зве своїми дітьми і має що до них матерні обовязки, то прецінь знає вона поміж ними своїх питомих дітей. Річ одже ясна, що в громаднім подружю мож виказати походженє лиш з матерного боку, що одже лиш женська лїнія є узнана. Так має ся річ дійсно у всіх диких і на низшім ступени варварства стоячих народів; і другою великою заслугою Баховена є, що він се відкрив. Се виключне узнанє походженя по матери і відносини, що з сего з часом впливають що до спадщини, називає він матерним правом; імя се і я задержую за-для короткости. Але воно не відповідне, бо на сім суспільнім ступени о праві в юридичнім змислі нема ще бесіди.

Коли одже возьмемо з родини пуналюїської одну з обох вірцевих груп, а іменно групу рід-



них і дальших (т. є. в першій, другій або дальшій ступени від рідних сестер походячих) сестер, разом з їх дітьми і їх рідними або дальшими братами з матерного боку, (котрі після нашого предложеня не суть їх чоловіками), то маємо круг тих осіб, які пізнійше виступають jako члени інституції "gens", в її первісній формі. Всі вони мають спільну родоначальницю, і на підставі походження від неї женські її потомки суть після поколінь сестрами. Але чоловіки тих сестер не можуть одже походити від сеї родоначальниці, не належать одже до групи спорідненя, до пізнійшої "gens"; за те їх діти належать до тої групи, бо походжене з матерного боку є єдино рішаюче, бо єдино певне. Скоро раз установлена заборона полових зносин поміж братами і сестрами, навіть найдальшими побічними спорідненими з матерного боку, то і наведена група перемінює ся в рід (gens), т. з. она становить ся сталим кружком споріднених матерної лїнії, що між собою не сьміють входити в подруже, а котрий від тепер скріпляє ся чим раз більше иньшими спільними інституціями суспільного характеру і від иньших родів того самого племені відріжняє ся. Про се поговоримо опісля більше. А коли бачимо, як рід не лиш конечно, але в зовсім природний спосіб розвиває ся з пуналуйської родини, то можемо прийняти jako річ майже певну, що ся форма родини існувала у всіх народів, у котрих дасть ся виказати родова інституція (gens), т. з. майже у всіх варварських і культурних народів.

Коли Морган писав свою книжку, то наші відомости про громадне подружжє були ще дуже ограничені. Зналисьмо де-що про громадні подружжя зорганізованих в кляси Австральців, а по при то оголосив був Морган вже 1871 дійшовши до него звістки про гавайську родину пуналюїську. Родина пуналюїська давала з одного боку докладне поясненє системи спорідненя пануючої між американськими Індіанами, котра для Моргана становила точку виходу усіх его дослідів; з другого боку становила вона готову точку виходу, з котрої мож було вивести рід опираючий ся на матернім праві; вона представляла в кінци далеко висший ступінь розвою як австральські кляси. Річ одже зрозуміла, чому Морган поняв її яко ступінь розвою, котрий конечно попереджає одно-паристе подружжє і приписував їй загальне розповсюдненє в давніших часах. З того часу пізналисьмо цілий ряд иньших форм громадного подружжя і знаємо тепер, що Морган пішов тут за далеко. Все-ж таки був він о стілько щасливий, що в своїй пуналюїській родині стрітив ся з найвисшою, клясичною формою громадного подружжя, з формою, з котрої перехід до висшої форми дасть ся найлекше пояснити.

Найважнійшими відомостями про громадне подружжє збогатив нас місіонар Льюорімер Фізон, котрий сю форму родини розсліджував довгими літами на її клясичній землі, в Австралії. Найнижший ступінь розвою найшов він у чорноскірих в полудневій Австралії коло Mount Gambier. Тут

ціле плем'я поділене на дві великі кляси, Крокі і Куміте. Полові зносини в кожній з тих кляс строго заборонені; за те кожний мужчина одної кляси є родовитим чоловіком кожної жінки другої кляси, а вона є його родовитою жінкою. Не одиниці, але цілі групи стоять з собою в подружжю, кляса з клясою. Памятати при тім треба, що тут нігде не зроблено якого-небудь застереження з причини різниці віку або спеціального споріднення, хіба о скільки се було конечно задля розділу на дві екзогамічні кляси. Для мужчини з кляси Крокі є кожда жінка з кляси Куміте його правною жінкою; що і його рідна донька, яко донька жінки з кляси Куміте, є після матерного права також Куміте, то тим самим є она родовитою жінкою кожного мужчини з кляси Крокі, одже і свого батька. По крайній мірі клясова організація, о скільки вона нам звісна, сего зовсім не забороняє. Одже або організація ся витворила ся тогди, коли люде помимо свого несвідомого стремління, щоби ограничити полові зносини між рідними, в половых зносинах між родителями а дітьми ще нічого так дуже страшного не бачили — і тогди клясова система повсталаби безпосередно з стану неупорядкованих половых зносин. Або зносини між родителями а дітьми були вже через звичай заборонені тогди, коли кляси повстали, а тоді теперішній стан витворив ся із родини кровосумішної і є першим кроком із неї. Се послідне є правдоподібніше. О скільки я знаю, то нема згадки про приміри зносин супружних між родителями

а дітьми в Австралії, а також пізнійше форма екзогамії, рід (gens) опираючий ся на матернім праві, припускає заборону таких зносин мовчки яко щось, що при єго основаню вже існувало.

Окрім при Mount Gambier находить ся система двох кляс також дальше на схід над рікою Дарлінг і в північнім сході в Куінсленд, є одже широко розповсюднена. Вона виключає лиш подружє між рідними братами і сестрами, між дітьми брата і дітьми сестри з матерного боку, бо вони належать до тої самої кляси; але діти сестри і брата можуть з собою побрати ся. Дальший крок в ціли недопущеня полових зносин між рідними находимо у Каміляроїв над рікою Дарлінг в Новім Полудневім Уельсі (Nausudwales), де обі первісні кляси розпали ся на чотири, і кожда з тих чотирох кляс стоїть в загальнім подружю з означеною иньшою клясою. Перші дві кляси суть родовитими супругами між собою; Після того, чи мати належала до першої або до другої кляси, припадають діти до третьої або четвертої; діти тих обох, також між собою в подружю стоячих кляс, належать знов до першої і другої кляси. Таким способом належить завсїгди одно поколіне до першої і другої, слїдуюче до третьої і четвертої, а слїдуюче зараз по сім поколіне знов до першої і другої кляси. Діти братів і сестер (з матерного боку) не можуть одже бути чоловіком і жінкою, але внуки братів і сестер можуть. Сей, в особдивший спосіб скомплікований порядок, стає ся єще більше запутаним через те, що на него пізнійше на-

щеплено роди (gentes) основані на матернім праві, але над тим ми розводити ся не можемо. Бачимо з сего, що стремління в цілі недопущеня полових зносин між рідними проявляють ся вправді в-одно, але зовсім на осьліп, на по-мацки, без ясної свідомости ціли.

Подружє громадне, котре тут в Австралії є ще подружєм клясовим, подружєм громадним цілої, часто по цілім континенті розсипаної кляси мужчини з так само розсипаною клясою женщин — се подружє громадне не виглядає з близька так дуже страшно. Противно, довгі літа ніхто й не догадував ся о єго істнованю, а й тепер знов єго послідними часами заперечують. Поверховному дослідувачеві представляє ся воно яко слабо навязане подружє одиначне і місцями яко многоженство, при чім не виключена невірність, коли трафить ся нагода. Треба, як Фізон або Гавіт, довгі літа слідити, щоби в тих супружних відносинах відкрити порядкуючий їх закон, на підставі котрого чужий австральський чорноскірець, тисячі кілометрів від своєї рідної сторони, між людьми — незрозумілим для него язиком, прецінь не рідко від кочовиська до кочовиська, від племені до племені находить женщины, що без опору і без страху віддають ся єму, і на підставі котрого той, хто має кілька жінок, одну з них відступає свому гостеві на ніч. Де Европеець бачить неморальність і беззаконність, там в дійсности панує строгий закон. Женщини належать до кляси супружної чужинця, суть одже єго родовитими жінками; той самий закон мораль-

ности, котрий їх обоїх лучить між собою, казує під карою проскрипції до себе клясами супружими. Навіть там, де жінок добувають рабунком, як се часто лучає ся, а в деяких сторонах є навіть правилом, навіть там клясовий закон старанно заховує ся.

Зрештою навіть при рабунку жінок є вже сліди переходу до подружя одиночного, бодай в формі подружя одно-паристого: коли молодий мужчина при помочи своїх приятелів добув дівчину рабунком або упровадив, то всі вони по черзі уживають її тілесно, але після сего вона вже вважає ся жінкою мужчини, котрий доконав рабунку. І наоборот, коли придбана рабунком жінка від чоловіка утече а хтось другий її переловить, то вона стає его жінкою а перший своє право стратив. По при і посеред подружя громадного, котре взявши загалом ще далі істнує, витворюють ся одже відносини виключности, парованя на довший або коротший час, по при то многоженство, так що подружє громадне і тут вимирає і лиш питанє заходить, хто під європейським впливом борше зникне: чи подружє громадне чи придержуючі ся его австральські чорноскірці.

Подружє цілими клясами, пануюче в Австралії, є на кождий спосіб дуже низькою і первісною формою громадного подружя, а пуналюїйська родина є, о скільки знаємо найвисшим его ступенем. Перша здає ся, є формою відповідаючою суспільному стану дикарів блукаючих з одного місця на друге; друга вимагає вже релятивно ста-

лих осідлостей комуністичних спілок і веде безпосередно до найблизшого висшого ступіня розвою. Межи ними обома найдемо ще певно не один посередний ступінь; лежить тут перед нами обширне поле до дослідів ледви що розпочатих.

**3. Родина одно-париста.** Пароване, на коротший або довший час, бувало вже за часів подружя громадного або ще й перед ним; чоловік мав одну головну жінку (ледви чи мож сказати жінку — любимицю) поміж многими иньшими жінками, і він для неї був головним чоловіком поміж иньшими. Ся обставина причинила ся не мало до конфузії у місіонарів, котрі в громаднім подружю видять то неупорядковану спільність жінок, то самовільне ломанє подружя. Таке звичаєве парованє мусіло тим більше скріплюватись, чим більше вироблював ся рід (*gens*) і чим численнішими ставали кляси "братів" і "сестер", межи котрими подружя було неможливе. Товчок, котрий вийшов від роду (*gens*) в ціли недопущеня подружя між рідними, ділав ще дальше. Так бачимо, що у Ірокезів і у найбільшої части иньших стоячих на низшім ступени варварства Індіанів, подружє заборонене між всіма рідними, котрих їх система вичисляє, а є їх кількасот родів. При тій зростаючій путаниці заборон подружя, ставали громадні подружя чим раз більше неможливими; витиснула їх **родина одио-париста**. На сім ступени жиє один чоловік з одною жікою, але так, що многоженство і невірність при добрій нагоді лишає ся правом чоловіків, хоть многоженство з економічних

причин рідко приходить; коли тим часом від жінок вимагає ся, як довго треває спільне життя, строгої вірности, а за зломане подружжя постигає її люта кара. Але кождий супруг може легко розв'язати зв'язь подружжя а діти так перед як і по розв'язаню належать до матери.

Також і в сім, чим раз дальше доведеним виключеню рідних від зв'язи подружжя ділає природний добір. Сказавши словами Моргана: "Подружжя між не-спорідненими родами сплджували фізично і духово сильнійшу расу; два розвиваючі ся племена змішували ся і нові черепи і мозки розширювали ся природно, аж доки не містило в собі спосібности обох". Племена, що мали родовий устрій, мусіли одже дістати перевагу над оставшими по заду, або їх своїм приміром за собою потягнути.

Розвій родини в первісній історії лежить отже в безнастаннім звуженю кружка, серед котрого панує супружна спільність між обома половинами, а котрий первісно обіймав ціле племя. Через доведене чим раз дальше виключенє насамперед близших, потому все дальших рідних, в кінци навіть таких, що стали рідними лиш через подружжє, стає остаточно всяке подружжє громадне неможливе, так що в кінци лишає ся лиш одна, поки-що ще лиш слабо получена пара, той молекіль, з котрого розв'язанєм розв'язує ся ціле подружжє. Вже з сего покаує ся, який малий вплив мала індивідуальна любов полова, в нинішнім розуміню сего слова, на витворенє подружжя одиночного. Ще більше докаує се практика



всіх народів, котрі стоять на сім ступени. Коли при давнійших формах родини, чоловіки ніколи не потребували бути в клопоті що до жінки, протилежно мали їх радше більше як потребували, то тепер жінки стали рідкою і пошукуваною річю. Тому то від часів подружжя одно-паристого починає ся рабунок і купно жінок — широко розповсюднені **симптоми**, але лиш симптоми далеко глибокої переміни, а однак як ра сі симптоми, сі методи придбання жінок, перетворив педантичний Шотляндець Мак Ленан в окремі класи родин, яко “подружжя рабівниче” і “подружжя купне”. Американських Індіанців і де инде (на тім самім ступени) заключенє подружжя не є ділом інтересованих, котрих часто зовсім не питають ся, але їх матерей. Таким способом заручують часто дві зовсім незнакомі особи, котрих о заключенім інтересі повідомляють доперва тоді, коли вже надходить час подружжя. Перед весілем молодий дає ріднякам молоді (отже її ріднякам з матерного боку, а не батькови і его ріднякам) дарунки, котрі уважають ся яко купна данина за відступлену дівчину. Подружжя мож розв'язати після уподобання кожного з обоїх супругів; однак з часом у многих племен, н. пр. у Ірокезів, виробила ся публична опінія, неприхильна такому розлученю; в спорах виступають рідняки обох сторін яко посередники, і доперва, коли се нічо не поможе, наступає розлука, при чім діти лишають ся при жінці, а кожній стороні вільно опісля вступати в нове подружжя.

Одно-париста родина сама є ще на стільки слаба і нетривка, що для неї окреме домашнє господарство не є конечне ані пожадане, і тому воно не розв'язує перенятою з давнїйших часів комунїстичного господарства домашнього. А комунїстичне господарство домашнє є панованєм жїнок дома, так як виключне узнанє рїдної матери при неможности докладної вїдомости, хто є рїдним батьком, веде за собою високе поважанє жїнок, т. з. матерей. Гадка, перенята з епохи просвїти 18 вїку, що в початках суспїльности жїнка була рабинею чоловїка, немає найменшого змислу. У всїх дикарїв і варварїв низшого і середного, а по части навіть висшого ступїня, жїнка має не лиш свобїдне, але навіть високоповажанє становиско. Яке її значенє ще в одно-паристїм подружю, нехай посвїдчить Артур Урайт, довголїтний мїсіонар мїж Сенекатрокезами: "Що до їх родин, тогди, коди вони ще жили в давних, довгих домах, (комунїстичнї господарства домашнї кїлькох родин)..., то верховодив там завсїгди оден клян (рїд, gens), так що жїнки брали своїх чоловїків з иньших клянїв (gentes)... Дома верховодила звичайно жїнка; запаси були спїльнї: але нещасливий був той чоловїк або коханок, котрий був на стільки лїнливий або неспосїбний, що не годен був внести своєї пайки до спїльних запасїв. Невважаючи на те, кїлько дїтей або кїлько власної посїлости чїн мав в хатї, мїг він кождої хвилї дїстатї наказ, з своїми пожитками забирати ся в свїт по за очи. Шкода було навіть заходу, щоби тому про-

тивити ся: єму допікали в хаті так, що мусів або вертати до свого питомого кляню (*gens*), або, як то звичайно діялось, шукати нового подружя в иньшій клянї. Жінки мали велику силу в клянах і всюда инде. Бувало не раз і так, що скидали старшину і деградували єго на простого во-яка". — Комуністичне господарство домашне, в котрім жінки майже всі, або всі належать до одного і того самого роду, а чоловіки розділюють ся поміж всякі роди, є предметовою підставою того верховодження жінок, котре в первісних часах загально було розповсюднене. Відкрив єго Баховен і се єго трета заслуга. — Додатково додаю єще, що оповіданя подорожних і місіонарів про обтяженє жінок надмірною роботою у дикарів і варварів зовсім не противорічать сказаному в горі. Поділ праці між полами впливає з зовсім иньших причин а не з становиска жінки в суспільности. Народи, у котрих жінки мусять робити о много більше, як би після нашого розуміня повинні, мають для жінок часто далеко більше дійсного поважання, як наші Европейці! Дама цивілізації, окружена позірними поклонами, і відзвичаїна від всякої дійсної праці, має безконечно низше суспільне полуженє, як тяжко працююча жінка варварства, котра в своїм народі була уважана яко дійсна дама (*lady frowa* — пані) нею дійсно була.

Близші досліди над північно-західними і особливо полуднево-американськими народами, котрі стоять ще на висшій ступени дикости, мусять рішити питанє, чи одно-паристе подружє в

Америці виперло нині зовсім подруже громадне. Про полуднево-американські народи оповідають такі численні приміри полової сваволі, що ледви чи мож давне подруже громадне узнати яко зовсім зломане. На кожний спосіб не всі ще сліди его зникли. Що найменше у сорок північно-американських племен має мужчина, що оженився з найстаршою сестрою, право, взяти також всі її сестри за жінки, коли дійдуть до відповідного віку: останок спільности чоловіка для цілого ряду сестер. А про Каліфорнійців пів-острова (висший ступінь дикости) оповідає Бенкрофт, що є у них такі торжества, на котрі сходять ся кілька "племен" для необмежених полових зносин. Се очевидно роди (*gentes*), котрі в тих торжествах заховують темні спомини про часи, коли жінщини одного роду (*gens*), всіх мужчин другого роду мали за своїх спільних чоловіків і на відворот. Той самий звичай панує ще в Австралії. У деяких народів лучає ся, що старші мужчини, старшини і чарівники-священники використовують спільність жінок для себе і найбільшу часть жінчин для себе монополізують; але за те мусять в деякі сьвята і при великих зборах народних терпіти, що давна спільність відживає і їх жінки вступають в полові зносини з молодими мужчинами. Цілу вязанку прикладів таких періодичних сатурналій, де давні свобідні полові зносини знов на коротший час відживають, подає Уестермарк стор. 28—29: у Госів, Санталів, Пандшів і Котарів в Індії, у деяких африканських народів і т. д. Дивним способом виводить Уестермарк з

того таке заключенє, що се останки не подружя громадного, котре він заперечує, але спільної первісному чоловікови з иньшими звірятами полової страсти.

Приходимо тут до четвертого великого відкриття Бахофена, до відкриття широко розповсюдженної переходової форми з подружя громадного до одно-паристого. Що Бахофен представляє яко покуту за нарушене давних заповідей божих: покуту, котрою женщина купує собі право на непорочність, є в дійсности лиш містичним виразом покути, котрою жінка відкупує ся з давної спільности чоловіків і набуває право віддаватися лиш **одному** чоловікови. Сею покутою було ограничене віддаванє свого тіла: вавилонські женщины мусіли раз на рік віддавати себе в храмі Милітти; иньші народи передної Азії посилали своїх дівчат через довгі літа до храму богині Анаїтіс, де они з дібраними свобідно любовниками віддавались вільній любови і доперва опісля могли виходити за між; подібні релігійно закрашені звичаї подибуємо майже у всіх азійських народів між Середземним морем і Гангесом. Жертви за відкуп стає з часом чим раз лекшою, як вже Бахофен каже: “Намість що-річного віддаваня себе, наступає одноразове сьвідченє, намість гетеризму матрон, слідує гетеризм дівчат, намість виконуваня (полових зносин) підчас подружя, виконуванє перед подружем, намість полишеня жінки всім без вибору, наступає полишенє кільком особам”. (*Mutterrecht* стр. XIX). У иньших народів нема релігійного прикра-

шеня; у деяких — Траків, Кельтів і т. д. в старину, у многих первісних жителів Індії, у маляйських народів, у народів на островах полудневого моря і у многих американських Індіанців ще й нині — мають дівчата аж до виходу заміж найбільшу свободу. Особливо майже всюди в полудневій Америці, що кождий, хто хоть троха заходив в гллуб краю, може посьвідчити. Так оповідає Агассіц (*A Journey in Brazil, Boston and New York 1886*, стр. 266) про одну богату родину індіанського походження; коли его познайомили з донькою, запитав ся про її батька, в тій гадці, що батьком її є чоловік матери, котрий яко офіцер находив ся в воєннім поході против Парагваю; але мати відповіла усміхаючись; *nao tem pai, he filha da fortuna*, она немає батька, сна дитина припадку. “Так говорять індіанські або полукровні жінки завсїгди без сорому або догани про своїх неслюбних дітей; а се не тільки зовсім не є щось незвичайного, але незвичайними були би радше відносини противні. Діти... знають часто лиш свою матір, бо вся журба про дітей і відвічальність спадає на ню; про свого батька они не знають нічого; жінці здає ся, ніколи й на гадку не приходить, що вона або її діти мають які права до него”. То, що цивілізованому чоловікови видає ся тут дивним, є після матерного права і в подружю громаднім просто регулою.

У иньших знов народів, приятелі і рідні молодого або весільні гості присвоюють собі споконвічне право на молоду, а на молодого приходить черга аж на самім кінци; так було в стари-

ну на Балеарах і у африканських Авгілів, так діє ся ще тепер у племені Барса в Абісинії. Знов у иньших, якась урядова особа, начальник племені або роду, кацик, шаман, священник, князь або яка иньша урядова особа заступає загал і виконує у молоді право першої ночі. Помимо всіх ново-романтичних оправдувань се *jus primae noctis* існує ще нині яко останок подружя громадного майже у всіх жителів Аляски (Bancroft. *Native Races*, I. стр. 81), у племені Тагу в північнім Мексіку (ib. стр. 584) і иньших народів, і існувало через цілі середні віки що найменше в краях первісно кельтійських, де перейшло безпосередно з подружя громадного, приміром в Арагонії. Коли в Кастилії мужик ніколи не був невільником, панувала в Арагонії найпостидніша неволя аж до рішення Фердинанда Католицкого з р. 1486. В сім акті сказано: “Постановляємо і заявляємо, що наведені перше панове (*senyors*, барони)... не сьміють, коли мужик возьме собі жінку, спати унеї першу ніч, або, коли в весільну ніч жінка лягла у постіль, на знак свого панованя переходити понад ню і постіль; також не сьміють наведені перше панове послугувати ся за заплавою або без заплати донькою або сином мужика против їх волі”. (Цитовано в каталянськім оригіналі в книжці: *Sugenheim. Leibeigenschaft. Petersburg 1861*, стр. 35).

Бахофен каже зовсім справедливо, що перехід від того, що він називає “гетеризмом” або *Sumpfszeugung*”, до подружя одиночного доконав ся головно заходом жінок. Чим більше з

розвоєм економічних умовин життя, отже з підкопанем давного комунізму і з густійшим зростом людности, стародавні відносини полові тратили свій природний, первісно наївний характер, тим бідше понижаючими і тяжшими ставали вони для жінок, тим сильнійше мусіли вони право на чистоту, на часове або тревале подружжє з одним лиш чоловіком бажати яко освободжене. Від мужчин сей поступ уже для того не міг вийти, бо їм ніколи, навіть і нині, не приходило і в гадку зрікати ся приємности фактичного подружжя громадного. Доперва тогди, коли заходом жінок доконав ся перехід до одно-паристого подружжя, могли мужчины завести строгу моногамію — правда, що лиш для жінок.

Одно-париста родина повстала на границі між дикарством і варварством, по найбільшій часті вже на висшій ступени дикарства, часом доперва на низшій ступени варварства. Она є характеристичною формою родини для часів варварства, так як подружжє громадне для часів дикарства а моногамія для часів цивілізації. Щоби її розвинути у строгу моногамію, на то треба було иньших причин, як ті, що до тепер ділали. Подружжя громадні зійшли в одно-паристій родині вже на свою послідну одиницю, на свій двоатомовий молекіль: на одного чоловіка і одну жінку. В доведенім чим раз дальше виключеню від спільности супружної природний добір зробив своє; в тім відношеню він не мав вже нічо більше робити. Колиб отже не проявили ся нові, суспільні сили ділаючі, то не булоби причини,



котра з парованя мала би витворити нову форму родини. Але такі ділаючі сили проявили ся.

Покинемо тепер Америку, клясичну землю одно-паристої родини. Нема жадного сліду, щоби там витворила ся яка висша форма родини, щоби там перед відкритєм і завойованєм існувала де строга моногамія. Інакше в старім світі. Тут освоєне домашних звірят і годівля стад стала небувалим до тепер жерелом богацтва і сотворила зовсім нові суспільні відносини. Аж до низшого ступеня варварства складало ся стале богацтво майже лиш з хати, одіжи, грубого украшення і знарядів до добування і прилагодження поживи: човно, оруже, домашні пожитки найпростійшої роботи. Поживу треба було день-в-день на-ново добувати. Тепер з стадами коней, верблюдів, ослів, худоби, овець, кіз і свиней набули поступаючі народи пастирські — Арийці в індийськїм пятирічю і країні Гангеса а також в степах над Оксусом і Яксартесом, котрі тогди ще далеко більше води мали, Семіти над Евфратом і Тигром — достатки, котрі при найпростійшїм догляді і старунку чим раз більше розпложували ся і достарчували богато поживи молочної і мясної. Всі давнійші способи добування поживи стратили тепер значіне; подьоване, котре давнійше було конечністю, стало тепер збитком.

До когож належало се нове богацтво? Безперечно, що первісне до роду (*gens*). Але вже скоро мусила розвинути ся приватна власність на чередах. Тяжко збагнути, чи в очах автора так зв. першої книги Мойсеєвої, батько Авраам був

посідачем своїх черед силою власного права яко начальник спілки родинної, чи в характері фактичного наслідного начальника роду. Лиш то певна річ, що не можемо єго уважати властителем в нинішнім розуміню сего слова. А дальше і то певна річ, що на початку достовірної історії находимо череди вже всюда яко відокремлену власність начальників родин, зовсім так само, як втвори штуки часів варварських, знаряди металеві, предмети збиткові а в кінці худобу людської породи — невільників.

Бо тепер настало вже й невільництво. Для варвара низшого ступіня невільник не мав ніякої вартости. Тому-то й американські Індіане обходили ся з побитими неприятелями зовсім инакше як на висшім ступени. Мужчин убивали або приймали до племені побідителів яко братів; з жінками вступали в подружжя або також адоптували враз з оставшими при житю дітьми. Людська сила робуча не дає ще на сім ступени значної надвижки по над кошта її виживленя. Але з заведенєм годівлі худоби, обробленя металів, ткацтва а в кінці рільництва, склад річи змінив ся. Так само як жівки, котрих перше так легко мож було добути, тепер дістали вартість заміну і треба їх було купувати, так стало ся і з силами робучими, особливо від тогди, від коли череди остаточно перейшли в посіданє родини. Родина не розплоджувала ся так швидко як худоба. Щоби її доглядати, треба було більше людей; а до того мож було ужити полоненого на

війні неприятеля, котрого окрім того так само мож було розплоджувати як і саму худобу.

Такі богацтва, скоро раз перейшли в приватне посіданє родин і там швидко збільшили ся, показали ся для суспільности основаної на однопаристім подружю і на матерно-правнім роді могучим ударом. Одно-паристе подружє ввело в родину новий елемент. По-при рідну матір поставило оно удостовереного рідного батька, котрий до того правдоподібно ліпше був удостоверений, як не оден нинішний “батько”. Після тодішнього поділу праці в родині, припадало на чоловіка добуване поживи і потрібних до того робучих знарядів, отже і власність сих послідних; в случаю розвязаня подружя він їх забирав з собою, так як жінка задержувала свої домашні пожитки. Після звичаю тодішньої суспільности був отже чоловік також властителем нового жерела поживи, худоби, а пізнійше також нового знаряду робучого, невільників. Але після звичаю тої самої суспільности, єго діти не могли дістати по нїм спадщини, бо з тим мала ся річ ось як: Після матерного права, отже як довго походжене числило ся лишє в женській лінії і після первісного порядку наслідства в роді, спадщина діставала ся зразу по помершїм члені роду, родовим спорідненим. Майно мусїло лишити ся в роді. Задля незначности предметів, переходило воно в практиці мабуть на найблизших родових споріднених, отже на рідних з матерного боку. Але діти помершого чоловіка не належали до єго роду, але до роду їх матери; спадщину діставали они по

матери, зразу з иньшими рідними матери, пізнійше може в першій лінії; але по свому батькови не могли наслідувати, бо не належали до єго роду, а майно мусіло лишати ся в роді. До смерти посідача черед, всі єго череди перейшли би передовсім на єго братів і сестер і на дітей єго сестер, або на потомків сестер єго матери. Але єго питомі діти були від наслідства виключені.

В тій мірі отже, як богацтва збільшували ся, давали вони з одного боку чоловікови важнійше становиско в родині як жінці, а з другого боку зродили стремління використати скріплене становиско в той спосіб, щоби дотеперішній порядок наслідства зломати в користь дітей. Але се було неможливе, доки походженє числило ся після матерного права. Треба було отже передовсім сей порядок зломати, і єго зломали. Не було се так тяжко, як нам нині здає ся. Бо ся революція — одна з найбільше визначних, які людськість дожила — не потребувала дотикати ані одного з живих членів роду. Всі члени роду могли по ній лишити ся тим, чим були перед нею. Вистарчила проста постанова, що на будуче потомки мужеських членів роду мають лишити ся в роді, а потомки женських членів мають бути з него виключені і мають перейти до роду їх батька. Так численє походження в женській лінії і матерне право наслідства звалено, а установлено мужеську дїнію походження і батьківське право наслідства. Як і коли ся революція відбула ся у культурних народів, не знати. Припадає вона в цілости на часи передісторичні. Але що вона

відбула ся, доказують зовсім докладно численні сліди матерного права, зібрані особливо Бахофеном; а як легко вона відбула ся, се бачимо на численних племенах індіанських, де вона відбула ся доперва в найновіших часах і ще тепер відбуває ся, а то по части під впливом зростаючого багатства і зміненого порядку життя (перенесеня з лісів в прері), а по части під моральними впливами цивілізації і місіонарів. З вісьмох племен Міссурі має шість мужеську, а два ще женську лінію походження і порядок наслідства. У племен Шовні, Місмі і Деляуорів вкрав ся звичай, що дітям додають родове назвиско батьківського роду і тим переносять їх до того роду, щоби могли бути наслідниками батька. “Вроджена се людям казуістерія, щоби змінювати річи через зміну їх назвиск, і винаходити всілякі штучки, щоби в самій традиції традицію зломати, там де безпосередний інтерес того вимагав!” (Маркс). З того виродила ся страшенна замішанина, котру мож було усунути і по части усувано лиш через перехід до права батьківського. “Се був мабуть загало найприроднійший перехід”. (Маркс).

Зломане матерного права стало для жіночого роду **всесвітньою катастрофою**. Чоловік взяв в свої руки керму також і дома, жінка попала в понижене, підневолене, стала рабинею его похоти і простим інструментом до плодження дітей. Се понижене становиско жінки, котре іменно у Греків героїчних і ще більше клясичних часів явно виступає, старали ся з часом прикрасити і облудою прикрити, місцями навіть в лагіднішу фор-

му прибрати, але зовсім его не усунули. Першим наслідком заснованого абсолютизму мужчин була проявивша ся тепер переходова форма родини патрархальної. Характеризує її головню не многоженство, о чім пізнійше, але “організація певного числа вільних і невольних осіб в родину під батьківською властею голови родини. В семітській формі живе сей годова родини в многоженстві, невольні мають жінку і дітей, а ціля цілої організації є: догляд черед на відграниченій території”. Головна річ в тій організації є включене невольників і батьківська власть; тому-то викінченим типом сеї форми родинної є родина римська. Слово “familia” означає первісно не ідеал філістра складаючий ся з сентиментальности і домашної сварки; у Римлян воно зразу не відносить ся навіть до супружної пари і її дітей, але лиш до рабів. Famulus значить домашній раб, а familia є загал всіх належних до одного мужчини рабів. Ще за часів Гаюса була familia, id est patrimonium (т. з. пайка наслідства) предметом тестаментарного запису. Слово се винайшли Римляне, щоби означити ним новий суспільний організм, котрого голова мав під собою жінку і діти і певне число невольників під римською батьківською властею, з правом життя і смерти над всіма. “Слово се отже не давнійше від желізної системи родинної латинських племен, котра витворила ся по заведеню рільництва і законного невольництва і по відділеню арийських Італців від Греків”. Маркс додає: Нинішня родина містить в собі не лиш зароди рабства (servitus), але й прикріпо-

шеня до землі (Leibeigenschaft), бо її з самого початку звязано з виконанем робіт в рільництві. Вона містить в собі в **мініюрі** всі ті суперечности, котрі пізнійше широко розвивають ся в суспільности і в державі". Така форма родини показує перехід одно-паристого подружя в моногамію. В цілі забезпеченя рівности жінки, отже вітцївства дітей, дістає ся жінка під безусловну власть чоловіка: если він її убиває, то виконує лиш своє право.

З патріархальною родинною вступаємо в країну писаної історії, отже в країну, в котрій нам порівняюча наука права може принести велику поміч. І справді, вона принесла нам тут великий поступ. Максимови Ковалевському (Tableau etc. de la famille et de la propriete, Stockholm 1890, стр. 60—100) завдячуємо переведенє доказу, що натріархальна спілка домашна, котру ще нині находимо у Сербів і Болгарів під іменем "задруга" або "братство" а в змодифікованій формі у орієнтальних народів, становила перехідний ступінь між впливаючою з громадного подружя матерно-правною родинною а одиночною родинною теперішного сьвіта. Доказано се по крайній мірі що до культурних народів старого сьвіта, що до Арийців і Семітів. Полуднево-славянська задруга дає нам найкрасший живий ще примір такої родинної спілки. Вона обіймає кілька поколінь потомків одного батька, з їх жінками. Всі вони живуть на однім обістю, свої ґрунта спільно обробляють, з спільних запасів годують ся і одягають ся, а надвижку доходу спільно посідають.

Спілка стоїть під найвисшою управою газди (домацьїн), котрий заступає її на внї, дрібнійші предмети може позбувати, провадити касу і відповідає за неї як і за точне дідоводство. Він є виборний і зовсім не мусить бути віком найстарший. Жінки і їх роботи стоять під проводом газдинї (домацьїца), котра звичайно є жінкою домацьїна. Она також при виборі чоловіків для дївчат має важний, часто рішаючий голос. Але найвисша власть спочиває в родинній радї, в зборах всіх дорослих членів, жінок і чоловіків. Сим зборам складає газда справозданє з свого длдоводства; вони ухвалюють рішаючі постанови, виконують судівництво над членами, постановляють о важніщих купнах і продажах, особливо землі і т. д. Доперва від несповна десяти літ доказано і істнованє таких великих родинних спілок також в Росії; признано загально, що вони так само мають свій корінь в російськїм народнїм звичаю як і община або сїльська спілка. Приходять вони в найдавніщїй руськїй книзі законів, в Правдї Ярослава під тим самим імєнем (верв) як і в дальматинських законах і дадуть ся виказати також в польських і ческих історичних жерелах.

Після Гайслєра (Heussler, Institutionen des deutschen Rechts) також і у Німцїв первісною економічною одиницею була не одиночна родина в теперішнїм розуміню сєго слова, але домашна спілка "Hausgenossenschaft", котра складає ся з кількох поколінь, взглядно одиночних родин, і притїм містить в собі досить часто людей підневольних. Також римську родину зводять до сєго



типу, і на тій підставі в новіших часах сильно заперечують абсолютну владу батька і безправність прочих членів родини перед ним. І у Кельтів в Ірляндії були мабуть подібні родинні спілки; в Франції удержали ся вони в Ніверне під іменем *parsonneries* аж до французької революції, а в Франш Конте ще й до нині не зовсім вимерли. В околиці Люган (*Saone et Loire*) видно великі мужицькі доми з спільною, високою, аж до даху сягаючою центральною салею, а навкруги неї спальні, до котрих входить ся сходами по шість до вісім ступнів, і в котрих живе кілька поколінь тої самої родини.

В Індії згадує вже Непх, за часів Александра Великого, про спілку домашню з спільною управою землі. Вона ще й нині існує в тих самих сторонах, в Пандшабі і цілім північним сході краю. Її істование на Кавказі виказав Ковалевський. В Альжирі існує вона ще у Кабілів. Навіть в Америці дошуковують ся її істования і хочуть її відкрити в "*Calpullis*", котрих Зуріта описує в давнім Мексику; Кунов виказав (*Ausland* 1890, № 42—44) доволі ясно що в Перу існував в часах завойованя повного рода устрій марковий (при чім марка дивним способом звала ся "*Marca*") з періодичним розділом управної землі одже з управою одиночною.

На кожний спосіб патріярхальна спілка домашна із спільним посіданем землі і спільною управою дістає тепер зовсім иньше значінє як до тепер. Не можемо вже сумнівати ся, що вона у культурних народів і деяких иньших народів

старого світа грала важну, перехідну ролю між матерно-правною і одиночною родиною. Пізнійше повернемо ще до здогадки Ковалевського, котрий виводить, що вона була також перехідним ступенем, з котрого розвинула ся сільська або маркова громада з одиночною управою і зразу періодичним, а опісля дефінітивним розділенем орної землі і лугів.

Що до родинного житя в тих домашних спілках, то треба сказати, що найменше в Росії іде про батька родини слава, що він своє становище до молодших жінок спілки, особливо до невісток, дуже надуживає і часто творить собі в них гарем; великоруські народні пісні знають о тім багато де-чого сказати.

Заки перейдемо до моногамії, котра з упадком матерного права стала швидко розвивати ся, скажемо ще кілька слів про многоженсьтво і поліандрию. Обі форми подружя можуть бути лиш виїмками, так сказати історичними витворами збитковими, хиба що би в однім і тім самім краю приходили побіч себе, чого, як звісно, ніколи не бувало. Зваживши одже, що число мужчин і женщин без огляду на социяльні інституції було доперва майже рівне, то установлене одной або другої з тих форм подружя загально обов'язуючою, само собою виключене. І справді многоженство одного мужчини було очевидно витвором рабства і ограничувало ся на поодинокі виїмкові становиска. В семітській патріархальній родині живе лиш сам патріарх, і ще може кілька его синів в многоженстві, проті мусять вдово-

ляти ся одною жінкою. Так діє ся ще й тепер на цілім сході; многоженсьтво є привілейом аристократів і богачів і рекрутує ся переважно через купно рабинь; маса народу живе в моногамії. Таким самим виїмком є поліандія в Індії і Тибеті, котрої — певне що цікаве — походження в громадного подружя треба би еще прослідити. В практиці є она зрештою далеко толерантніша як завислива гаремова господарка Магомеданів. По крайній мірі у Наїрів в Індії мають по три, чотири або й більше мужчин одну спільну жінку; але кождий з них може по при те з трома або чотирма иньшими мужчинами мати другу жінку в спілці і так само третю, четверту і т. д. Дивна річ, що Мак Ленан в тих подружних клябах, котрі він сам описує, і де мож було бути членом кількох, не відкрив нової кляси подружя клябового. Зрештою ся господарка подружних клябів зовсім не є дійсною поліандриєю; противно, є она, як се вже Жіро-Тельон запримітив, спеціалізованою формою громадного подружя; мужчины живуть в многоженсьтві, женщины в поліандрії.

**4. Родина моногамічна.** Вона творить ся як показано, з одно-паристої родини на граници між середним і висшим ступенем варварства; її остаточна побіда є одною з признак починаючої ся цивілізації. Вона основує ся на верховодстві чоловіка, з виразною цілею плодження дітей, котрих вітцівство булоби незаперечене, а вітцівства сего вимагає ся длятого, бо сі діти мають колись яко наслідники вступити в батьківське майно.

Ріжнить ся вона від одного-паристого подружжя тим, що супружа звязь є у неї далеко кріпша і не може вже розв'язувати ся після обопільного уподобаня. З правила ще лиш чоловік може її розв'язати і свою жінку прогнати. Право супружжю невірности забезпечене єму ще й тепер по крайній мірі хоть через звичай (Code Napoleon признає се мужчині виразно, поки не приведе наложниці до свого дому) і виконує ся тим більше, чим більше підносить ся суспільний розвій, а коли жінка пригадує собі колишню полову практику і схоче її відновити, то постигає її острійша кара як коли небудь перед тим.

У всій своїй жорстокости виступає нова форма родини в Греків. Коли, як Маркс зазначує, становиско богинь в мітольоґії показує нам давнійший період, коли то жінки мали ще свобідніше, більше поважне становиско, то в періоді героїським бачимо жінку вже понижену через верховодство чоловіка і конкуренцію невірниць. Бачимо в Одисеї, як Телемах свою матір картає. У Гомера заповнені молоді жінки служать на заспокоєнє тілесної похоти побідителїв; начальники вибирають собі по черзі і після ранги найкращі; ціла Іліяда, як відомо основує ся насупереччі між Ахільом і Агамемноном о одну невірницю. При кождім значнім гомеровім герою згадує ся також про полонену дівчину, з котрою він ділить шатро і постіль. Дівчат сих забирають також до рідного краю і до свого супружного дому, як Агамемнон Касандру у Есхільоса: діти сплоджені з такими рабинями дістають малу пай-

ку з батьківської спадщини і уважають ся яко зовсім вольні; Тайкрос є таким неслюбним сином Телемона і волен називати ся після свого батька. Слюбна жінка повинна се все стерпіти, сама однакож мусить задержати строгу непорочність і супружну вірність. Грецька жінка героїських часів є вправді більше поважана як жінка з цивілізованих часів, але для чоловіка вона кінець-кінців є лиш матірю єго супружних дітей-наслідників, найстаршою управителькою єго дому і начальницею невільниць, котрих він, коли єму схоче ся, може робити і справді робить своїми конкубінами. Істноване невільництва по при моногамію, істноване молодих гарних, рабинь, котрі зі всім що на собі мають належать до чоловіка, надає з самого початку моногамії специфічний характер, котрий лежить в тім, що она є моногамією лиш для жінки, а не для чоловіка. І сей характер має вона ще й нині.

Що до пізнійших Греків, мусимо зробити ріжницю між Дорійцями а Йонійцями. Перші, котрих клясичним є Спарта, мають під деякими взглядами ще стародавнійші подружні відносини, як описані Гомером. В Спарті існувало подруже одно-паристе, змодифіковане державою відповідно до тамошних поглядів, в котрім видні ще деякі сліди подружя громадного. Бездітні подружя розв'язують ся; король Анаксандрідає (около 650 перед Хр.) взяв до своєї бездітної жінки другу і провадив два домашні господарства; в тім самім часі король Арістон взяв до двох неплодних жінок третю, але одну з поперед-

них відпустив від себе. З другого боку могло кількох братів мати спільну жінку, міг приятель, котрому жінка его приятеля ліпше сподобала ся, поділити ся нею з ним а зрештою панував погляд, що годить ся віддати жінчину до розпорядимости дужому мужчині, хоть би він навіть не був горожанином. З одного місця у Плютарха, де Спартанка любовника, котрий її преслудував предложениями, відослала до свого чоловіка, показує ся, після гадки Шемана, ще більша свобода звичаїв. Тому-то чужоложство, невірність жінки по за плечима чоловіка, була нечувана. З другого боку домашне рабство не було в Спарті звісне, по крайній мірі в найліпших її часах, піддані гельоти жили окремо в маєтностях; меншою була одже для Спартанців покуса, забирати ся до їх жінок. Не дивно одже, що при таких обставинах жінки в Спарті мали більше поважане становиско як у прочих Греків. Спартанські жінки і найдобірнійші з поміж атењських гетер суть одинокі грецькі жінки, про котрих стародавні говорять з поважанем, і котрих вискази они записують.

Зовсім инакше мала ся річ у Йонійців, що до котрих міродайними суть Атени. Дівчата вчили ся лише прясти, ткати і шити, часом троха читати і писати. Вони були так якби заключені і зносили ся лише з иньшими жінчинами. Жіночі комнати становили окрему часть дому, на поверсі або в заднім крилі дому, куди мужчини, особливо чужі, не легко заходили, і куда жінчини усували ся, коли який мужчина приходив в

гостину. Жінки не виходили з дому без товариства невільниці; дома стояли під формальною сторожею; Арістофанес згадує про мольоских собак, котрих держано для відстрашеня чужоложників, а в азійських містах уживано до стереження жінок евнухів, котрих в Хіосі вже за часів Геродота фабриковано на продаж, і після гадки Вахсмута не лиш для варварів. У Евріпідеса означає ся жінка яко "ойкурема" т. з. яко щось таке, що має займати ся домашнім господарством (слово се є рода середного); поза справою плодженя дітей не була для Атенця нічим иньшим як лиш найстаршою наймичкою. Чоловік мав свої гімнастичні вправи, свої публичні розправи, від котрих жінка була виключена; він мав окрім того часто ще й рабині до своєї розпорядимости, а в часах розвитку Атен широку і через державу попирану проституцію. Саме на основі сеї проституції виробили ся єдині грецькі жіночі характери, котрі своїм духом і артистично образваним смаком так само підносять ся по над загальний уровень античного жіноцтва, як Спартанки своїм характером. Але се як раз єсть найтяжшим засудом для атенської родини, що треба було насамперед стати гетерою, аби стати жінчиною.

Ся атенська родина стала ся з часом взірцем, після котрого не лиш прочі Йонійці, але також усі Греки в краю і в кольоніях порядкували свої домашні відносини. Але помимо всього замкнення і сторожи, грецькі жінки все таки доволі часто находили можливість обманювати своїх чо-

ловіків. Чоловіки, котрі би були соромили ся показати хоть яку-небудь любов для своїх жінок, забавляли ся всілякими любовними аферами з гетерами; але пониженє жінок пімстило ся на чоловіках і понизило також їх самих, поки аж не загрязли в болоті хлопячої любови і своїх богів так само як себе понизили мітом про Ганімеда.

Такий був початок моногамії, о скілько єго можемо прослідити у найбільше цивілізованого і найвисше розвितого народа старих віків. Вона зовсім не була овочем індивідуальної половой любови, для котрої у неї абсолютно не було місця, бо подружя остали ся так по, як і перед нею подружжями конвенціональними. Вона була першою формою родини, опертою не на природних але на економічних условинах, а іменно на побіді приватної власности над первісною, природною спільною власністю. Верховодство чоловіка в родині і плодженє дітей, котрі могли бути лиш єго дітьми і призначені були на наслідників єго богацтва — се були виключні ціли одиночного подружя, висказані отверто Греками. Зрештою було воно для них тягаром, обовязком супроти богів, держави і предків, котрий мусів бути виконаний. В Атенах закон силував мужчину не лиш до подружя, але також до виконання певного мінімум так званих супружних обовязків.

Зовсім отже не яко поєднанє чоловіка з жінкою вступає одиночне подружє в історію, а ще менше яко єго найвисша форма. Противно. Оно вступає яко підневоленє одного пола другим, яко проклямація суперечности обох по-



лів, незвісної до тепер в цілій попередній історії. В одній давній, 1846 Марксом і много написаній, непечатаній рукописи находжу слова: “Першим поділом праці є поділ між чоловіком і жінкою до плодження дітей”. А нині можу додати: Перша клясова суперечність, котра виступає в історії, сходиться з розвоєм антагонізму між чоловіком і жінкою в одиночнім подружжю, а перше клясове підневоленє з підневоленєм жіночого пола мужеським. Одиночне подружжє було великим історичним поступом, але разом з тим розпочинає по при рабство і приватне богацтво ту епоху до тепер тріваючу, в котрій кожний поступ є рівночасно кроком назад, в котрій гаразд і розвій одних, получений з горем і пригнобленєм других. Вона є формою комірковою цивілізованої суспільности, на котрій можемо вже студіювати природу всіх тих суперечностей і противорічей, котрі в ній вповні розкривають ся.

Колишня релятивна свобода полових зносин зовсім не щезла з побідою одно-паристого а навіть одиночного подружжя. “Колишня система подружжя, зведена до тіснійших границь через повільне вимиране пуналюїьських груп, все ще окружала розвиваючу ся родину і держала ся її поли аж до перших початків цивілізації... вона щезла нарешті в новій формі гетеризму, що переслідує людей аж в часи цивілізації, як темна тїнь, котра лежить на родині”. Під гетеризмом розуміє Морган позасупружні полові зносини мужчин з незаможними жінками, котрі істну-

ють по при одиночнім подружю, і як звісно, процвітають через цілий період цивілізації в найріжнороднійших формах і вироджують ся чим раз більше в отверту проституцію. Сей гетеризм виводить ся зовсім безпосередно з громадного подружя, з жертви женщин, котрою вони віддали себе мужчинам, щоби купити собі право чистоти. Віддаванє себе за гроші було зразу актом релігійним, відбувало ся воно в храмі богині любови а гроші йшли первісно до храмового скарбу. Гієродулі богині Анаїтіс в Вірменії, Афродіти в Коринті, як і придані до храмів релігійних танешницї в Індії так зв. Баядери, були першими проститутками. Се віддаванє, котре первісно було обовязком кожної жінки, взяли пізнійше на себе ті сьвящениці самі, яко заступницї всіх прочих жінок. У иньших народів виводить ся гетеризм з полової свободи, дозволеної дівчатам перед подружем — одже також останок громадного подружя, лиш що перейшов до нас иньшою дорогою. Тоді, коли настає ріжниця власности, одже вже на висшій ступени варварства, настає також робота за заплату по при роботи невільників, а рівночасно, яко їх конечний коррелят, виконувала яко ремесло проституція вольних женщин по при вимушене віддаванє себе рабині. Наслідство одже, котре подружє громадне передало цивілізації, є двосторонне, як всьо, що цивілізация витворює, є двосторонне, дволичне, само в собі розеднане, противорічive: тут моногамія, а там гетеризм з своєю остаточною формою, проституцією. Бо гетеризм є так само суспільною ін-

ституцією як кожда иньша; він є продовженем колишньої полові свободи — в користь мужчин. В дійсности він не лиш толерований, іменно пануючими клясами живо виконуваний, хоть фраза его осуджує. Але в дійсности осуджене се спадає зовсім не на мужчин, котрі в нїм беруть участь, але лиш для женщин: їх проскрибують і викидають, щоби тим ще раз проклямувати безусловне панованє мужчин над жіночим полом як основний суспільний закон.

Але тим розвиває ся друга антитеза серед самої моногамії. Побіч чоловіка, котрий своє жите осолоджує гетеризмом, стоїть занедбана жінка. А не можна одної сторони антитези мати без другої, і не має вже той цілого яблука в руці, хто з'їв одну его половину. Помимо того чоловіки були мабуть тої гадки, поки їх жінки не навчили їх розуму. Разом з одиночним подружєм виступають дві постійні суспільні характеристичні фігури: сталий любовник жінки і мужчина, що користає з більше жінок. Чоловіки побідили жінок, але коронованє взяли великодушно на себе побіджені. Побіч одиночного подружя і гетеризму стало ся чужоложство неминучою суспільною інституцією — забороненою, строго караною але несокрушимою. Забезпеченє вітцївство дітей спочивало перед як і по тїм хїба лиш на моральнім переконаню, а щоби сю неможливу до розв'язаня суперечність розв'язати, задекретовано в *Gode Napoleon* в арт. 312: *L'enfant concupendant le mariage a pour pere le mari*: батьком дитини початої підчас подружя є — чоловік. Се послід-

ний результат трьох тисяч років одиночного подружжя.

Зрештою одиночна родина зовсім не всюди і не завжди виступала в тій клясично-острій формі, яку вона мала у Греків. У Римлян, котрі яко будучі побідителі світа мали ширший, хоть не такий бистрий погляд як Греки, мала жінка більшу свободу і поважанє. Римлянин уважав супружну вірність доволі забезпечену тим, що мав власть над житєм і смертю жінки. Тут жінка могла розв'язати подружжє так само добровільно як і чоловік. Але найбільший поступ в розвою одиночного подружжя настав рішучо з виступленєм Німців в історію, а се тому, що у них, здає ся з причини їх убожества, моногамія відай ще не зовсім тоді розвинула ся була з одно-паристого подружжя. Догадуємо ся сего з трех обставин, про котрі згадує Тацит: Поперше помимо того, що подружжє уважали вони яко річ сьвяту — “они вдоволюють ся одною жінкою, женщины живють в чистоті” — то для визначних осіб і начальників племен істнувало много-женьство, панував одже стан подібний який був у тих Американців, у котрих істнувало одно-паристе подружжє. По друге перехід з матерного права до батьківського мусів відбути ся доперва недавно тому, бо брат матери — після матерного права найблизший споріднений мужеського пола в роді — уважав ся майже близше спорідненим як рідний батько, також так само як у американських Індіанів, у котрих Маркс, як нераз казав, найшов ключ до зрозуміння наших питомих первісних ча-

сів. А по трете, жінки у Німців були дуже поважані і мали великий вплив також на публичні справи, що стоїть в виразнім противорічю з моногамічним верховодженєм чоловіків. У всіх тих відносинах стан річи був у Німців такий самий як у Спартанців, у котрих одно-паристе подружжє також ще не зовсім затерло ся. З Німцями одже прийшов також в сім відношеню зовсім новий елемент до всесвітнього панованя. Нова моногамія, котра тепер розвинула ся на розвалинах римського сьвіта з мішанини народів, убрала верховодство чоловіків в лагіднійші форми і дала жінкам становиско, котре бодай поверховно було далеко більше поважне і свобідне як в клясичній старосьвідчині. Дперва при такім стані річи міг з моногамії — в ній, побіч неї і против неї — розвинути ся найбільший моральний поступ, який їй завдячуємо: теперішна індивідуальна полова любов, незвісна цілому попередньому сьвітови.

Але сей поступ повстав рішучо лиш з тої причини, що Німці жили ще в одно-паристій родині і відповідаюче їй становиско жінки, перенесли, о скілько се було можливе, до моногамії, а не з якоїсь мітичної, чудово чистої природної вдачі Німців, котра обмежає ся на тім, що одно-паристе подружжє справді не показує таких різних моральних суперечностей як моногамія. Противно, в своїх вандрівках, особливо на північний схід до степових номадів над Чорним морем, Німці морально дуже були підупали і перенявши від них окрім їх спосібностей їздецких також погані против-природні гріхи, що Аміянус

про Тайфалів, а Прокопій про Герулів виразно посьвідчує.

Але сли з помежи всіх звісних форм родини власне за часів моногамії розвила ся теперішна полова любов, то се не значить, що вона розвила ся виключно або хоть переважно в ній, як любов супругів до себе. Виключала се природа сталого одиночного подружя під верховодством чоловіка. У всіх історично активних т. з. у всіх пануючих кляс лишило ся заклучене подружя тим, чим було від часів одно-паристого подружя, річею конвенієнції, аранжованою родителями. І перша історично виступаюча форма полової любови яко страсть і то яко страсть присутна кождому чоловікови (бодай пануючих кляс), яко найвисша форма полового інстинкту — що власне становить її специфічний характер, — ся її перша форма, лицарська любов середних віків, зовсім не була любовю супружою. Противно. В своїй клясичній формі, у Провансалів, вона отверто прямує до чужоложства а її поети прославляють єго. Цьвітом провансальської любовної поезії суть альби (пісні дненні). Вони представляють горячими красками, як лицар лежить при своїй милій — жінці иньшого — в постели, а на дворі стоїть сторож, котрий єму дає знати, коли стає свитати (alba), аби міг неспостережений утечи; сцена розлуки становить головну часть поеми. Північні Французи і чемні Німці переняли також сей рід поезії з відповідним їй способом лицарської любови, а старий Вольфрам фон Ешенбах лишив нам про сю двозначну матерію

три прегарні пісні дивні, далеко кращі як єго три довгі героїські поеми.

Історичне просліджене суспільних інституцій, котрі витворили ся в періоді цивілізації, виходить по за рамками книжки Морґана. Одже положенем моногамії в часі сего періоду він займає ся лиш зовсім коротко. І він видить в дальшій перетвореню моногамічної родини поступ, приближене до повної рівноправности обох полів, хоть ся ціль ще не осягнена. Але каже він, сли признамо факт, що родина перейшла по черзі чотири форми і тепер находить ся в пятій, то насуває ся питанє, чи ся форма в будучности може бути тривка. Єдино можлива відповідь є, що она мусить поступати в міру, як суспільність змінє ся, зовсім так як до тепер. Вона є витвором суспільної системи і в ній буде відбивати ся стан її розвою. Коли зважимо, що моногамічна родина від початку цивілізації поліпшила ся, і то дуже помітно в теперішних часах, то можемо по крайній мірі здогадувати ся, що вона спосібна до дальшого видосконалення, аж поки не осягне ся рівність обох полів. А коли би в далекій будучині моногамічна родина не годна була заспокоїти потреб суспільности, то не мож наперед сказати, якою буде її наслідниця.

### III. GENS (РІД) У ІРОКЕЗІВ.

Приходимо тепер до иньшого відкриття Морґана, не менше важного як реконструкція форми первісної родини з системів споріднення. Доказ,

що означені назвискими звірят родові звязки серед певного племені американських Індіанців що до своєї суті є ідентичні з “genea” у Греків і “gentes” у Римлян; що американська форма є первісна, а греко-римська пізнійша, виведена; що вся суспільна організація Греків і Римлян в первісних часах на рід, фратрию і племя має свою вірну паралелю в американсько-індіанській організації; що “gens” є інституцією спільною всім варварам аж до їх вступлення в цивілізацію і навіть ще по тім, — сей доказ вияснив відразу найтяжші сторони найдавнішої грецької і римської історії і дав нам рівночасно несподівані відомости про головні основи суспільного устрою в первісних часах, перед заснуванням держави. А хочь ся справа виглядає дуже просто, скоро раз її пізнало ся, то все-ж таки Морган відкрив її доперва в останніх часах; в своїй попередній праці, котра появилася 1871. року, він ще її не знав.

Латинське слово “gens”, котрого Морган уживає для сего родового звязку в загалі, походить так як рівнозначне грецьке “genos” від загально арийського коріння “gan”, котрий значить: плодити. “Gens”, “genos” в санскритськiм “dschanas”, в готицькiм “kuni”, в старо-північнiм германськiм і англо-саксонськiм “куп”, в англійськiм “kīn”, в середно високо-німецькiм “keunne” значить однаково: рід, походженє. А “gens” в латинськiм, “genos” в Грецькiм, уживає ся спеціально на означенє того звязку родового, котрий виводить себе із спільного походженя



(тут від спільного патріярха) і злучений є певними суспільними і релігійними інституціями в одну окрему спільність, котрої початок і природа була помимо того до тепер темною всім нашим історикам.

Ми бачили вже при пуналюйській родині, яким був склад роду в первісній формі. Він складає ся з усіх осіб, котрі на підставі пуналюйського подружя і пануючих в нім уявлень становлять признане потомство певної поодинокі родоначальниці, основательки рода. А що в сій формі родини вітцтво є непевне, то значіне має лиш женська лінія. Через те, що братя не сьміють женити ся з своїми сестрами, але тільки з жінками иньшого походження, то діти сплоджені з тими чужими жінками відповідають після матерного права з роду. Лишають ся отже в родовім звязку лиш потомки доньок кожного покоління; потомки синів переходять до родів їх матерей. Щож діє ся з тою групою споріднених, скоро вона в відношеню до подібних груп посеред племені уконститує ся яко окрема група?

Яко клясичну форму того первісного роду Морган приймає рід у Ірокезів, спеціально в племені Сенека. В племені сїм є вісім родів, названих після звірят; 1) вовк, 2) медвідь, 3) черепаха, 4) бібр, 5) олень, 6) бекас, 7) чапля, 8) сокіл. В кождім роді панує слідующий звичай: 1. Він вибирає свого сахема (начальника підчас миру) і старшину (воєнного начальника). Сахем мусів бути вибраний з посеред роду і єго уряд був

наслідний в роді, бо при опорожненню мусів бути зараз на ново обсаджений; воєнний начальник міг бути вибраний також з по за роду а часом міг зовсім не бути. Сахемом ніколи не вибирали сина попередника, бо у Ірокезів панувало матерне право, син належав одже до иншого роду; міг однак бути вибраний і часто був вибраний брат або сестрінець. При виборах голосували всі, чоловіки і жінки. Але вибір мусіли потвердити прочі сім роди і аж тогді вибраний торжественно бував установлений і то спільною Радою усього звязку Ірокезів. Яке се мало значенє, покаже ся пізнійше. Власть сахема серед роду була батьківська і мала чисто моральний характер; примусових средств не мав він ніяких. Він був притім з уряду членом племенної ради Сенеків і звязкової ради всіх Ірокезів. Воєнний начальник мав власть в часі воєнних походів. — 2. Рід скидає сахема і воєнного начальника, коли єму сподобає ся. І тут чоловіки і жінки ділають разом. Скинені стають після сего звичайними вояками як і инші, приватними особами. Скидати сахемів може також і рада племені, навіть проти волі роду. — 3. Жаден член роду не сьміє серед роду вступати в подруже. Се основна установка роду, звязь, котра єго лучить і удержує; се негативний вираз дуже позитивного споріднення по крові, силою котрого обняті ним одиниці стають доперва родом. Відкритем сего поєдинчого факту відслонив Морган перший раз при роду роду. Як мало до того часу був звісний характер роду, доказують давнійші звістки про

диких і варварів; в тих звістках злучувано без розбору і без розуміння ріжні інституції, з котрих складає ся родовий устрій, як: “племя”, “клян”, “тум” і т. д. і подекуда говорено про них, що подружжє серед такої корпорації заборонено. Се довело до конфузії без виходу, в котрій Мак Ленан пробував зробити порядок теорією: всі племена ділять ся на такі, серед котрих подружжє є заборонено (екзогамічні) і на такі, в котрих воно дозволене (ендогамічні). Але таким поділом він ще більше запутав цілу справу, та й єго дослїди над тим, котра з тих двох кляс є давнійша: чи екзогамія чи ендогамія, не мали жадної вартости. Доперва відкрите роду основаного на спорідненю по крові і на впливаючій з него належности подружжя між єго членами, зробило всій тій путанині кінець. — Розуміє ся само собою, що на тїм ступени, на котрім ми находимо Ірокезів, заборона подружжя серед роду придержує ся несокрушимо. — 4. Майно померших припадало прочим членам роду, оно мусіло лишити ся в роді. При малозначности предметів, які Ірокез міг по собі лишити, ділили ся спадщиною найближші споріднені родові; коли умер мужчина, то єго рідні брати і сестри і брат матери; коли умерла жінка, то її діти і рідні сестри, але не її брати. З тої самої причини чоловік і жінка не могли по собі діставати спадщини, ані діти по батькови. — 5. Члени роду були обовязані до взаїмної помочи і оборони, а особливо до помочи при пімстї за кривди від чужих. Поодинокий член спускав

ся що до свого безпеченьства на оборону роду і міг на ню спускати ся; хто его скривдив, той скривдив увесь рід. З тих кровних звязей роду повстав також обовязок кровної пімсти, котрий Ірокези безусловно uznawali. Коли хтось неприналежний до роду, убив члена роду, то цілий рід убитого обовязаний був до пімсти. Насамперед пробувано загоду; рід убійці сходив ся на раду і робив раді роду убитого угодові предложеня, виповідаючи свій жаль і жертвуючи значні дарунки. Коли їх прийнято справа була полагоджена. В противнім случаю назначував покривджений рід одного або кількох мстителів, і вони обовязані були убійцю переслідувати і убити. Коли се стало ся, то рід убитого не мав права жалувати ся і справа була полагоджена. — 6. Рід має певні означені назвиска, або серії назвиск, котрих в цілім племені лиш він має право уживати, так що назвиско поодинокого чоловіка вказує також, до котрого він належить роду. З назвиском родовим получені вже тим самим права родові. — 7. Рід може чужих адоптувати і тим самим прийняти їх до цілого племені. Воєнні невільники, котрих не убито, ставали через адопцію до роду членами племені Сенеків і набували тим повні родові і племенні права. Адопція наступала на внесене поодиноких членів роду: мужчин, котрі чужого приймали яко брата взгл. сестру; жінок котрі его приймали яко свою дитину; до потвердження потрібне було торжественне прийняте до роду. В такий спосіб скріплювано нераз виімково ослаблені роди ма-

совою адопцією з иньшого якого роду, за дозволом сего послідного. У Ірокезів відбувало ся торжественне принятє до роду на публичнім за-<sup>1</sup>сіданю ради цілого племені, через що воно фактично ставало релігійною церемонією. — 8. Спеціяльні релігійні торжества ледви чи дадуть ся у індіанських родів виказати; але релігійні церемонії Індіанів стоять в меншій або більшій звязи з родами. При шістьох річних релігійних сьвятах Ірокезів причислювано сахемів і воєнних старшин поодиноких родів з уряду до “сторожів віри” і вони виконували сьвященічі функції. — 9. Рід має спільний цвинтар. У Ірокезів держави Нью-Йорк, котрі між білими дуже здавлені, він тепер щез але давнійше існував. У иньших Індіанів ще існує; так у споріднених з Ірокезами Тускарорів, котрі, хоть суть тепер Христіянами, мають на цвинтари для кожного роду окремиї рядок, так що матір ховають вправді в тім самім рядку що й дітей, але батька ні. Також у Ірокезів іде цілий рід помершого на похорон, старає ся о гріб, похоронні промови і т. д. — 10. Рід має Раду, демократичні збори всіх мужеских дорослих членів роду, всіх з рівним правом голосованя. Ся рада вибирала і скидала сахемів, воєнних старшин, а також і прочих “сторожів віри”; вона постановляла о дарунках жертвуваних яко відкуп або о кровній пімсті за убитого члена роду; вона адоптувала чужих до роду. Коротко сказавши вона була суверенною властею в роді.

Такі суть права типового індіанського роду. “Всі члени роду суть свободні; обовязані до вза-

імної оборони своєї свободи; рівні в особистих правах — ані сахеми, ані воєнні начальники не претендують собі ніякого першєнства; вони творять брацтво получене звязею крови. Вільність, рівність, братерство, хоть ніколи не сформуловані, були основними підвалинами роду, а рід знов був одиницею цілої суспільної системи, підставою зорганізованої індіанської суспільности. Сим пояснює ся несокрушиме почутє независимости і особисте достоїнство в поведєнню, котре кождий у Індіанів узнає.”

Тоді, коли їх відкрито, Індіане цілої північної Америки були зорганізовані в роди, після матерного права. Лиш в деяких племенах, як у Дакотів, роди вже були упали, а у деяких, у Оджібуїв, Омагів були зорганізовані після батьківського права. У численних індіанських племен, котрі складають ся з більше як пять або шість родів було по три, чотири або більше родів получених у окрему групу, котру Морган в докладнім перекладі індіанського назвиска зве після їх грецкого первообразу фратриєю (брацтвом). Сенеки мають дві фратрії; перша обіймає роди 1—4, друга роди 5—8. Близший дослід показує, що сі фратрії є роди, на котрі зразу племя ділило ся; бо при забороні заключєня подружя серед роду мусіло кожде племя мати конечно що найменше два роди, щоби могло самостійно існувати. В тій мірі, як племя розмножувало ся, розпадав ся кождий рід знов на два або більше родів, з котрих кождий виступає яко окремий рід, коли тимчасом первісний рід, обіймаючий всі

дочерні роди, існує даліше яко фратрия. У Сенеків і по найбільшій части також у иньших Індіянів суть роди одної фратрії братними родами, а роди другої фратрії їх стрийними родами — означена, котрі в американській системі споріднення мають дуже реальне і важке значіне. Первісно не сьмів жаден Сенека заключати подружя серед своєї фратрії, але се вже давно вийшло з звичаю і обмежене тепер на рід. Після традиції Сенеків обома первісними родами були медвідь і олень, а з них розросли ся иньші. Скоро ся нова інституція раз вкорінила ся, то після потреби її модифіковано; коли роди якої фратрії вимерли, то нераз в ціли вирівняння перенешено до них цілі роди з иньших фратрий. Тому-то находимо, що у ріжних племен роди того самого назвиска угруповані в фратриях неоднаково.

Функції фратрії у Ірокезів суть по части суспільні, а по части релігійні. 1. В грі в пилку грали фратрії против себе; кожда фратрия висилає своїх найліпших грачів, а прочі приглядають ся, кожда фратрия окремо уставлена, і закладають ся против себе, що їх грачі виграють. — 2. В племінній радї сидять сахемі і военні начальники кождої фратрії разом, обі групи на против себе, кождий бесідник говорить до представителів кождої фратрії яко до окремої корпорації. — 3. Коли лучило ся в племені убійство, в котрім убійця і убитий не належали до тої самої фратрії, то покривджений рід апелював до своїх братних родів, котрі сходили ся на раду фратрії і відносили ся до другої фратрії яко цілости,

щоби она також скликала фратрию на раду в ціли полагодження справи. Тут одже фратрия виступає знов яко первісний рід, і то з більшою надією на успіх як слабший поодинокий рід. — 4. На случай смерти знаменитших людей брала противна фратрия на себе заходи коло похорону і похоронних церемоній; фратрия небіщика брала в похороні участь яко жалібниця. Коли помер сахем, то противна фратрия доносила о опороженню уряду союзній раді Ірокезів. — 5. При виборі сахема мала також вплив рада фратрії. Братні роди потверджували звичайно вибір, але роди другої фратрії могли все-ж таки опонувати. В такім случаю збирала ся рада сеї фратрії, коли она опозицію піддержала, вибір був неважний. — 6. Давнійше Ірокези мали окремі релігійні містериї, названі бідами “medecine-lodges”. Святкували їх у Сенеків два релігійні стоваришеня, при чім відбувало ся також після певних приписів введење нових членів містериї; ті чотири “linages” (роди), котрі в часі завойованя проживали в звісних чотирех четвертинах Тляскалі, були чотирма фратриями, то тим доказано, що ті фратрії, так як фратрії у Греків і подібні родові звязки у Німців були також військовими одиницями; сі чотири “linages” ішли на війну, кождий поодинокий яко окрема рота, в окремій уніформі, з власною хоругвою і під окремим начальством.

Як кілька родів творить фратрию, так в класичній формі, кілька фратрий творять племя; часом у дуже ослабших племен, бракує середне



звено, фратрия. Щож належить до характеристичних прикмет індіанського племені в Америці?

1. Власна територія і власне назвиско. Кожде плем'я мало окрім місця своєї дійсної осідлости ще також значну територію на польованє і риболовлю, по за котрою лежала простора, невтральна країна, сягаюча аж до територіі найблизшого племені, у язиково споріднених племен менша, у не споріднених більша. Країна ся те саме, що граничний ліс у Німців, пустиня, котрою Свози Цезара окружили свою територію "isarn-holl" (по данськи "jarnved", limes Danicus) між Данцями і Німцями, Ліс саксонський і "branibor", між Німцями і Славянами. Виділена в такий спосіб непевними границями територія була спільною землею племені, узнаною яко така сусідними племенами, а самим племенем боронена против нападів. Непевність границь показувала ся в практиці шкідливою головно доперва тоді, коли людність дуже розмножила ся. — Назви племен утворили ся мабуть більше случайно як сьвідомо; з часом лучало ся часто, що якесь плем'я означуване було у сусідних племен якимсь иньшим іменем як тим, котре воно само уживало; подібно як Німці своє перше історичне загальне назвиско Германів дістали від Кельтів. 2. Окремий, лиш сему племені властивий діялект. І справді плем'я і діялект покривають ся взаїмно; новотворенє племен і діялектів через розділ відбувало ся ще до недавна в Америці і може ще й тепер не зовсім устало. Де два ослабші племена злилися в одно, там иноді лучає ся, що

в однім і тім самім племені говорять двома близькими спорідненими діалектами. Пересічне число кожного з американських племен не доходить до 2000 душ; однакож Ірокезів є майже 26000, і се є найбільше число Індіанів в Сполучених Держав, котрі говорять тим самим діалектом. 3. Право, установляти торжественно вибраних родом сахемів і воєнних начальників, і — 4. Право скидати їх, навіть против волі роду. А що сі сахемі і воєнні начальники суть членами ради племенної, то сі права племені супротив них поясняють ся самі собою. Де утворив ся був союз племен і всі племена заступлені були в союзній раді, там згадані права переходили на сю раду. — 5. Посіданє спільних релігійних понять (мітології) і спільних обрядових церемоній. “Індіане були на свій варварський лад народом релігійним”. Їх мітологія критично ще зовсім не пересліджена. Поодинокі племена мали свої правильні торжества, з означеними формами обрядовими, іменно з танцем і з іграми; особливо танець був інтегральною частею релігійних торжеств; кожде племя обходило свої торжества окремо. — 6. Рада племенна для спільних справ. Вона складала ся з усіх сахемів і воєнних начальників поодиноких родів, їх справдішних заступників, бо кожної хвилі міг їх рід скинути; рада радила публично, окружена прочими членами, котрі мали право забирати голос і відповідати свої погляди; рішала рада. Звичайно кожний присутній, котрий того хотів, бував вчлужаний, також жінки могли відповідати свої по-

гляди через вибраного з поміж себе бесідника. У Ірокезів мусіла остаточна постанова запасти одноголосно, так як се було також при деяких постановах німецьких маркових громад. Племена рада порядкувала відносини до чужих племен; приймала і висилала посольства, обьявляла війну і заключала мир. Коли приходило до війни, то вели її по найбільшій часті охотники. В засаді уважало ся, що кожде племя находить ся в відносинах воєнних до кожного иньшого племени, з котрим воно не заключило виразно мирного трактату. Воєнні походи против таких ворогів організували по найбільшій часті поодинокі знамениті вояки; они давали воєнний танець, хто танцював, то тим самим заявляв свою участь в поході. Зараз таки творила ся дружина і виступала в похід. Так само через покликане охотників ведено оборону рідної території на случай нападу. Виступлене в похід і поворот таких дружин були завсїгда причиною публичних торжеств. Дозвіл ради племенної на такі походи не був потрібний; ніхто о таке позволене не просив і ніколи єго рада не давала. Се зовсім те саме, що приватні воєнні походи німецьких дружин, які нам Таціт описує, лиш що у Німців дружини мали вже більше тривкий характер, творили тверде зерно, котре організувало ся вже підчас миру і коло котрого на случай війни групували ся прочі охотники. Такі воєнні дружини рідко коли були численні; найзначнійші окспедиції Індіанів, навіть на великі віддаленя, виконували незначні сили воєнні. Коли кідька таких

дружин лучило ся до спільного походу, то кожда з них слухала лиш власного начальника; єдність воєнного пляну забезпечувала сьак-так рада сих начальників. Як раз такий самий був спосіб веденя війни у Алеманів над верхнім Реном в четвертім столїттю, описаний Амяном Марцелїном. — 7. У деяких племен находимо верховного начальника, котрого права однакож сьуть дуже малі. Бував ним оден з поміж сахемів, котрий в случаях вимагаючих скорого діланя, мав предприняти провізоричні міри доти, доки не збере ся рада і не выдасть остаточних постанов. Є се слабий, однакож не розвивший ся зарід урядника з екскутивною властю; такий урядник витворив ся, як се покаже ся, головно майже всюда, з верховного начальника воєнного.

По за полученє в племя не вийшла велика більшість американських Індіянів. Зорганізовані в малочисленні племена, відділені від себе широкими граничними окраїнами і вічними війнами знеможені, обсадили вони малим числом людей величезну просторонь. Союзи споріднених племен творили ся подекуди, коли вимагала того конечна потреба і розпадали ся, коли потреба устала. Але із того роздробленя спрягли ся були в поодиноких сторонах споріднені первісно племена знов в тривкі союзи, і тим зробили перший крок до витвореня народів. Найбільше розвившу ся форму такого союзу находимо в Сполучених Державах у Ірокезів. Вийшовши з своїх осель на западі від Місісіпі, де вони правдоподібно становили галузь великої родини Дакотів, вони осі-

ли по довгих вандрівках в нинішній державі Нью-Йорк, поділені на п'ять племен: Сенеків, Кайугів, Онондагів, Онеїдів і Могавків. Живили ся рибою, дичиною і продуктами, які добували примітивною культурою городовою, жили в селах, укріплених палісадами. Не числивши ніколи по над 20.000 душ, мали у всіх пяти племенах певне число родів, говорили близько спорідненими діалектами тої самої мови і обсадили суцільну територію, розділену поміж тих п'ять племен. А що ся територія була ново-завойована, то сі племена лучили ся против завойованих племен, з чого найпізнійше з початком 15 віку, витворив ся формальний "вічний союз", конфедерація, котра зараз таки в почуттю своєї нової сили приняла офензивний характер і в часі своєї найбільшої могутости, коло 1675, завойовала великі простори краю а населенє або прогнала або присилувала платити собі данину. Союз Ірокезів дає нам найбільше розвинену суспільну організацію, до якої Індіане довели, оскільки не переступили нашого ступіня варварства (одже винявши Мексиканців, Ново-Мексиканців і Перуанців). Основні постанови союзу були слідуючі: 1. Вічний союз пяти споріднених по крові племен на підставі повної рівности і самостійности у всіх внутрішних справах кожного племені. Се кровне споріднене становило правдиву підставу союзу. З тих пяти племен звали ся три племенами і були також братними племенами між собою. Три роди — найстарші існували ще у всіх пяти, три иньші ще лиш у трех племен, а члени кожного з тих

родів були всі братами через всі пять племен. Спільна, лиш діалектично відмінна бесіда була виразом спільного походження. — 2. Органом союзу була союзна рада ,котра складала ся з 50 сахемів з рівною рангою і повагою; рада ся рішала остаточно у всіх справах союзу. — 3. Сих 50 сахемів розділено при основаню союзу між племена і роди, для виконуваня нових урядів, установлених виразно для союзних цілей. При кождім опорожненю вибирали їх дотичні роди на ново і могли їх кождої хвилі скинути; але право введеня їх в уряд належало до ради союзної. — 4. Сі союзні сахеми були також сахемами в своїх племенах і були членами ради племенної. — 5. Всі постанови союзної ради мусіли западати одноголосно. — 6. Голосованє відбувало ся після племен, так що кожде племя, а в кождім племені всі члени ради мусіли згодити ся, і доперва тогди могла запасти важна постанова. — 7. Кожда з пяти племенних рад могла скликати раду союзу, але сама рада союзна скликати себе не могла.—8. Засіданя відбували ся перед зібраним народом, кождий Ірокез міг забирати голос; рішала лиш рада. — 9. Союз не мав жадного начальника езекутивної власти. — 10. За те мав він двох верховних начальників воєнних, з рівними правами і рівною властю (оба “королі” Спартанців, оба конзулі в Римі).

Такий був публичний устрій і лад, під котрим Ірокези більше як чотириста літ жили і ще й тепер живють. Я его представив обширнійше після Моргана ,бо маємо тут нагоду пізнати

організацію суспільности, котра ще жадної держави не знає. Держава мусить мати публичну власть, окрему, від цілости інтересованих відділену, а Маврер, котрий в німецькім марковім устрою пізнав інституцію чисто суспільну, що до своєї сути від держави ріжну, хоть в значній часті їй пізнійше за підвалину послужившу — Маврер одже у всіх своїх письмах слідить за повільним розвитком публичної власти із і побіч первісного устрою марк, сіл, дворів і міст. Бачимо на північно-американських Індіанах, як племя, первісно ціле, розширює ся поволи на величезнім континенті, як племена через розділ розростають ся в цілі групи племен, в народи, як бесіди зміняють ся так що не лиш стають взаємно незрозумілими але щезає майже всякий слід первісної єдности; як попри се в кождім племени розпадають ся поодинокі роди на кілька, як давні матерні роди удержують ся яко фратрії, а прецінь назвиска тих найстарших родів у зовсім від себе далеких і давно розділених племен остають ся однакі — вовк і медвідь у більшості всіх індіанських племен остались родовими назвисками. І загалом взявши, описаний в горі устрій відносить ся до всіх них — лиш що багато з поміж них не дійшли аж до союзу споріднених племен.

Але ми бачимо також, як — принявши раз рід яко суспільну одиницю — як із тої одиниці розвивав ся увесь устрій родів, фратрій і племен природно і майже з непоборимою конечністю. Всі три суть групами ріжних степенвань кровного споріднення, кожда замикає ся сама в

собі і порядкує свої власні справи, але кожда з них доповнює також другу. А круг справ який їм припадає, містить в собі всі публичні справи варвара низшого ступіня. Де одже у якого народа найдемо рід яко суспільну одиницю, можемо дошукувати ся також організації племена подобаючої на тую, котру ми тут описали; а де маємо достаточні жерела, як у Греків і Римлян, там її не лиш найдемо, але переконаємо ся також, що там, де нам жерела не дають ясної відповіді, порівнане американського суспільного устрою поможе нам розв'язати найтяжші сумніви і загадки.

І при своїй дитинячості і простоті, який же він чудовий, сей устрій родовий! Без войска, жандармів і поліцаїв, без шляхти, королів, намістників, префектів і судиїв, без вязниць і без процесів іде в нім все своїм упорядкованим ходом. Всі сварки і суперечки рішає загал тих, котрих се обходить, рід або племя, або поодинокі роди між собою — лише яко крайне, рідко уживане средство грозить кровна пімста; але й наша кара смерті є лиш її цивілізованою формою з всіми користями і некористями цивілізації. Хоть спільних справ є далеко більше як тепер — домашнє господарство є комуністичне і для кільканацяти родин спільне, земля находить ся в посіданню племена, лиш невеличкі городи приділені тимчасово поодиноким домашнім господарствам — то нема там сліду нашого розлізлого і запутаного апарату адміністраційного. Рішають самі інтересовані, а вдовго віковий зви-



чай по найбільшій часті всьо вже упорядкував. Бідних і недостатних нема і не може бути — комуністичне господарство домашнє знає свої обовязки що до старців, недужих і окалічених на війні. Всі тут рівні і воєнні і вольні — також і жінки. Для невільників нема ще місця, нема ще загалом також місця і для підневолення чужих племен. Коли Ірокези около 1651 перемогли Єрийців і “Невтральний Нарід”, то предложили їм вступленє до союзу на підставі рівноправности; і прогнали переможених доперва тоді, коли они на се не згодили ся. А яких мужчин і женщин така суспільність виховує, показує нам подив всіх білих, котрі сходили ся з незопсованими Індіями, перед особистою повагою, щирістю, силою характеру і хоробрістю сих варварів.

Так виглядали люде і людська суспільність перед тим, поки наступив розділ на різні класи. І коли прирівняємо їх положенє до положеня величезної більшости нинішних цивілізованих людей, то різниця між нинішним пролетаром і дрібним мужиком а колишними вольними членами роду виїде незвичайно велика.

Се була би одна сторона. Але не забуваймо, що ся організація мусіла загинути. По за племя вона не виходила; союз племен становить вже початок її підкопаня, як то покаже ся і як вже показало ся при пробах завойованя, до яких поривали ся Ірокези. Що було по за племенем, то було по за правом. Де не було виразного мирового договору, там панувала війна від племени до племени, а війну ведено з жорстокістю, відзна-

чаючою чоловіка перед прочими звірятами і котра аж пізніше влагідніла під впливом інтєресу. Родовий устрій в своїм розцвіті, такий як єго бачимо в Америці, можливий був лиш при дуже нерозвитій продукції і при дуже рідкім населеню на великій просторони, одже лиш при майже цілковитім опанованю чоловіка внішню природою, чужою єму і незрозумідою, що проявляє ся в дитинячих релігійних понятях. Племя було для чоловіка границею, так супроти чужинців як і супротив него самого: племя: рід і їх інституції були сьвяті і нетикальні, були висшою, даною природою силою, котрій кожний поодинокий чоловік в своїх чутю, мисленю і діланю був безусловно підданий. І хоть як імпонуючими видають ся нам люде сеї епохи, то всеж таки они один від одного ні в чім не різнять ся, всі они стоять під абсолютним впливом первісної природної суспільности. Сила сеї природної суспільности мусіла бути зломана — і була зломана. Але її зломано впливами, котрі нам вже самі собою представляють ся jako деградация, jako упадок з простої моральної висоти колишньої родовой суспільности. Інтереси найвисшої категорії — проста захланність, брутальна змисловість, брудне скупство, єгоїстичний рабунок громадського добра — вводять нову, цивілізовану, клясову суспільність; а підкопали і звалили давну безклясову суспільність родову найпідліїші средства — крадіж, насильство, хитрість, зрада. І сама та нова суспільність за цілий час свого два і півтисячного істнованя, не була ні-

коли нічим иньшим, як лиш розвоєм малої меншости коштом використовуваної і підневоленої великої більшости, тепер ще більше як коли небудь перед тим.

#### IV. РІД У ГРЕКІВ.

Греки, Пелясти і иньші споріднені народи були вже від передісторичних часів зорганізовані після того самого органічного порядку як Американці: рід, фратрия, племя, союз племен. Фратрия могла бракувати як у Дорийців, союз племен міг ще не всюда виробити ся, але на кожний спосіб становив рід одиницю. В хвилі, коли Греки вступають в історію, стоять вони на порозі цивілізації; між ними а американськими племенами, про котрих була бесіда, лежать майже два цілі великі періоди розвою, о котрі Греки геройських часів випередили Ірокезів. То і рід Греків не є вже такий архаїчний як у Ірокезів, характеристичні сліди подружя громадного починають значно затирати ся. Матерне право уступило праву батьківському; а тим розвиваюче ся приватне багатство зробило перший пролом в родовім устрою. Другий пролом був природним наслідком першого: а що по заведеню батьківського права, майно багатой наслідниці перейшло би через її подружя на її чоловіка, одже дістало би ся до иньшого роду, то переломано головну основу всякого права родового і не лиш позволено, але приказано в таким случаю, аби дівчина віддавала ся в своїм роді і так задержала майно для роду.

Після грецької історії Гротого вязали і лучили в одну цілість: 1. Спільні релігійні торжества і виключне право сьвященництва в честь певного бога, мнимого родоначальника роду, що як такий мав окреме прізвисько; 2. Спільне цвинтарище (порів. Демостенеса Евбулідес); 3. Взаїмне право до спадщини; 4. Взаїмне право до помочи, оборони і підмоги против насильства; 5. Взаїмне право і обовязок до заключеня подружя в роді в певних случаях, особливе з сиротами і спадковими наслідницями; 6. Посідане спільної власности, бодай в деяких случаях, з окремим архонтом (начальником) і скарбником.

Получене в фратрию вязало знов кілька родів в одну цілість, але вже не так тісно; однакож і тут знаходимо взаїмні права і обовязки подібного рода, особливо спільність певних релігійних практик і право переслідуваня, если був убитий фратор. Загал фратрії мав знов спільні, правильно повертаючі сьвяті торжества під проводом фільобазідевса (начальника племені) вибраного з поміж шляхти (евпатрідів). Тільки каже Гроте. А Маркс додає: “Крізь грецький рід прозирає дуже виразно дикар (приміром Ірокез)”. Побачимо єго ще виразнійше, коли справу прослідимо троха дальше. Бо грецькому родови прислугує ще: 7. Походжене після права батьківського; 8. Заборона подружя в роді винавши з наслідницями спадщини. Ся виїмка і її сформуловане яко приказ доказують обовязуючу силу давньої норми. Норма ся впливає також з загальною обовязуючою постанови, що жінка через

подруже зрікала ся релігійних обрядів свого роду і переходила до роду свого чоловіка, так що вписувано її в єго фратрию. Подруже по за родом було одже після сказаного і після славного уступу Дікарха нормою, а Бекер просто приймає в Харіклесі, що ніхто не сьмів в своїм роді входити в подруже. 9. Право адопції в рід, воно діяло ся через адопцію в родину, але з публичними формальностями і лиш виімково; 10. Право вибирати і скидати начальників. Знаємо, що кождий рід мав свого архонта, а нігде не сказано, щоби сей уряд був наслідний в певних родинах. Аж до кінця варварства догадка иде против точної наслідности, котра зовсім не дасть погодити ся з такими порядками, де богаті і бідні мають серед роду зовсім рівні права.

Не лиш Гроте, але також Нібур, Момзен і всі иньші дотеперішні історики клясичної старини не годні були вияснити що таке: рід, хоть вони вірно списали багато єго прикмет, то все таки бачили в нім завсїгди групу родин і за для того не могли зрозуміти природи і початків роду. Родина ніколи не була в родовім устрою організаційною одиницею і не могла нею бути, бо чоловік і жінка належали з конечности до двох ріжних родин. Рід входив в цілости в фратрию, фратрия в племя; а родина входила по половині в рід чоловіка а по половині в рід жінки. Та й держава не узнає в публичнім праві ніякої родини; до нинішної днини існує вона лиш для приватного права. А помимо того вся наша дотеперішна істориографія виходить з

недорічної преміси, котра іменно в XVIII віці стала ненарушимою, що моногамічна одиночна родина, котра ледви є давнішою як цивілізація, є тим зерном, на вкруги котрого скристалізувала ся поволи суспільність і держава. Маркс каже, що хоть Греки виводять свої роди з мітології, то все-ж таки ті роди суть давніші, як сотворена ними самими мітологія з її богами і пів-богами.

Ґроте розказує дальше, що кождий атенський рід мав імя, котре виводив від свого мнимого родонаачальника, що перед Сольоном загалом, і ще після Сольона в случаю, коли не було завіщань, майно небіщика припадало членам роду, і що в случаю убійства мали передовсім споріднені, опісля члени роду, а в кінци фратори убитого право і обовязок, преслідувати преступника перед судами: “все що про найдавніші атенські закони чуємо, основане на поділі на роди і фратрії.”

Над походженем родів від спільних прародителів, патентовані учені дуже собі ломали голову. Уважаючи тих прародителів за щось чисто містичне, вони ніяк негодні вияснити собі, яким способом міг утворити ся рід з родин стоячих побіч себе і первісно зовсім не споріднених, а все-ж таки мусять се саяк або так пояснити, аби пояснити істноване родів. Але їх пояснене — коли відложимо на бік пусу фразеологію — не виходить по за тезу: родословна родів є вправді казкою, але рід є дійсністю, а Ґроте кінець кінцем так каже: “Про сю родословну чуємо лиш

рідко коли, бо публично виводять її лиш в певних, незвичайно торжественних случаях. Але менше значні реди мали свої спільні релігійні практики, свого спільного зверх-людського родоначальника і родословну зовсім так само як і значнійші реди; основний плян і ідеальна підстава (не ідеальна, але карнальна т. є. тілесна, додає Маркс) підстава була у всіх та сама”.

Відповідь Моргана на се подає Маркс коротко так: “Система споріднення відповідаюча родови в єго первісній формі — а Греки мали її колись так само як і иньші смертні — задержала сьвідомість споріднення всіх членів роду між собою. Сьвідомість сю, котра для них була рішаюча, вони добували собі практикою від дитинячих літ. При моногамічній родині ся сьвідомість забула ся. Родове імя сотворило родословну, по при котру родословна поодинокі родини виглядала незначною. Се родове імя мало тепер держати в пам’яті факт спільного походження всіх тих, що єго носили; але родословна роду (*gens*) сягала так далеко в зад, що члени роду не годні вже були виказати своє взаїмне дійсне споріднене, хіба лиш часом в ограниченім числі случаев, що до новіших, спільних предків. Само імя було доказом спільного походження, і то остаточним доказом винявши случаи адопції. Фактичне заперечуванє всякого споріднення між членами роду, а *la Grote* і *Нібур*, котре перемінює рід в твір фантазії і поезії, можливе хіба лиш у кабінетних учених. З причини, що тісна звязь між родинами, особливо від коли настала моногамія, усу-

ває ся в далеку далеч, а минувша дійсність відбиває ся в мітольогічнім утворі фантазії, заключає і заключають вони, що “родословна мітольогічної фантазії сотворила дійсні роди!”

Фратрия була, так як у Американців, родом матерним, котрий розпав ся на кілька родів дочерних і їх між собою лучив а часто ще й виводив їх всіх від спільного родонаачальника. Так мали після Гротого “всі рівночасні члени фратрії Гекатея одного і того самого бога за родонаачальника в шіснацятім коліні”; всі роди сеї фратрії були отже в буквальнім значіню братними родами. Ще у Гомера приходить фратрия яко військова одиниця; в тім славнім уступі, де Нестор радить Агаменонові: Устав мужів після племен і після фратрий, щоби фратрия помагала фратрії а племя племені. — Зрештою вона мала право і обовязок, преслідувати кровну провину доконану на фраторі, одже в давнійших часах також обовязок кровної пімсти. Дальше мала вона спільні сьвятині і торжества; та взагалі втворенє всеї грецкої мітольогії з старо-арийского культу природи відбуло ся переважно під впливом і серед родів і фратрий. Фратрия мала дальше також начальника (*φρατριάρχος*) а після Де Кулянжа також збори, на котрих западали обовязуючі постанови, судівництво і адміністрацію. Навіть пізнійша держава, котра ігнорувала роди, полишила фратрії деякі публичні урядові справи.

З кількох споріднених фратрий складає ся племя. В Атиці були чотири племена, в кождім



племени по три фратрії, з котрих кожда мала по трицять родів. З сего обмеження слідне вже свідоме, плянове вдиранє в порядок, котрий втворив ся чисто природним способом. Як, коли і чому се стало ся — мовчить грецька історія, котру впрочім самі Греки затимили тільки по геройський період.

У Греків, спертих на релятивно малій території, діалектичні відміни розвинули ся слабше як в просторих американських лісах; але і тут лиш племена того самого головного діалекту лучили ся в більшу цілість, а навіть мала Атика мала окремих діалект, котрий пізнійше запанував яко загальний язик прози.

В гомерових поемах бачимо грецькі племена получені вже по найбільшій часті в малі народности, серед котрих зрештою роди, фратрії і племена задержали ще зовсім свою самостійність. Вони жили вже в укріплених мурами містах; число людности росло з розширенєм хліборобства і з починаючим ся розвитком ремесла; з тим збільшали ся маєткові ріжниці а разом з ними виростав аристократичний елемент серед давної, природно розвитої демократії. Поодинокі дрібні народности вели між собою безнастанні війни о посіданє найліпших земель а також і для добичі; неволя воєнних полонників була вже признаною інституцією.

Устрій сих племен і народців був слідующий:

1. Сталою властею була рада βουλή, первісно зложена мабуть з начальників родів, а пізнійше, коли їх число стало за велике, з виборних з по-

між них, що дало спосібність до витвореня і скріплення аристократичного елемента; Діоніз виразно каже, що рада геройських часів складала ся з знатних (*κρείττοί*). Рада рішала остаточно в важних справах; так постановляє рада міста Теб, у Есхільоса, рішаючи в даній справі ухвалу, що Етеоклес має бути чесно похований, а труп Полініка має бути викинений, собакам на добич. З установленем держави рада перемінилася в пізнійший сенат. 2. Сходини народні (*ἀγορά*). У Ірокезів нарід, мужчини і женщины, обступали збори ради, забирали голос по черзі і так впливали на її постанови. У гомерових Греків се обступленє розвинуло ся вже на цілковиті народні сходини, а так само було воно і у первісних Німців. Народні сходини скликувала рада для порішення важних справ; кождий мужчина міг забирати голос. Рішенє наступало через піднесенє рук або окликом. Народні сходини були суверенними в послідній інстанції, бо, Шеман каже (*Griechische Alterthümer*): “коли розходить ся о справу, до переведеня котрої потрібна спів-участь народа, то Гомер не подає там способу, яким би нарід проти єго волі мож до того присилувати”. Бо тоді, коли кождий дорослий мужеский член племені був вояком, не було ще жадної від народа відділеної публичної влади, котру би мож єму протиставити. Демократія, витворена чисто-природним способом, стояла ще в повній силі, і з сеї точки мусимо виходити, коли приходить ся оцінити силу і становиско ради і базілевса. 3. Воєнний начальник (*βασιλεύς*). В сій справі каже

Маркс: “Європейські учені, головно родовиті при-служники князів, роблять з базілевса монарху в теперішнім значіно. Проти сего застерігає ся американський республіканець Морган. Він каже дуже іронічно але правдиво про Гледстона і єго “Juventus Mundi”: “Гледстон представляє нам грецьких начальників геройських часів як королів і князів і додає, що вони також джентльмени; та сам він мусить признати: “загалом сказавши здає ся, що звичай або закон наслідства первородного був достаточний, хоть не дуже тісно зазначений”. Але наслідство первородного означене такими застереженнями не має ніякої вартости.

Ми вже бачили, як стоїть річ з наслідністю начальних урядів у Ірокезів і иньших Індіанів. Всі уряди були урядами виборними по найбільшій часті серед роду, і о стілько були в роді наслідними. На опорожнений уряд стали мало-по-мало вибирати найблизшого спорідненого родового, брата або сестрінця, коли не було причин поминути єго. Коли одже у Греків під панованєм батьківського права уряд базілевса переходив звичайно на сина або на одного з синів, то се доказує лиш, що сини мали тут за собою правдоподібність наслідства через вибір народа, але зовсім не доказує правосильного наслідства без вибору народа. То що тут маємо перед собою, є у Ірокезів і у Греків першим початком окремих родин шляхотських серед родів, а у Греків ще до того першим початком будучого наслідного старшинства або монархії. Мож одже

догадувати ся, що у Греків базілеус був або вибраний народом, або хоч би мусів бути потверджений узнаними єго органами — радою або *δῆμος*—так само, як то було з римським “королем” (Рех.).

В Іліяді Агамемнон не представляє ся jako верховний король Греків, але jako верховний начальник союзного війська перед обложеним містом. І на сю єго прикмету вказує Одісей, коли між Греками почала ся сварка, в уступі: не гаразд воно, коли всі беруть ся командувати, оден най буде начальником і т. д. (стих про берло, то пізнійший додаток). “Одісей не держить тут лекції про форму уряду, але вимагає послуху для верховного начальника в війні. Греки зібрані перед Троєю лиш jako військо, поводять ся в агорі доволі демократично. Коли Ахіль говорить про дарунки (розділ добичі), то розділу не віддає ані Агаменонові ані иньшому якому базілеусови, але “синам Ахайців” себто народо-ви. Прикметники: сплоджений Зевсом, живлений Зевсом, нічого не доказують, бо кождий рід походить від якогось бога, а рід начальника пле-мени від якогось “знатнійшого” бога — тут від Зевса. Навіть особисто невольні, як свинопас Евмей і иньші суть “божі” і то в Одісеї, одже в далеко пізнійших часах як Іліяда; в тій самій Одісеї імя героса придано ще герольдови Муліови і сліпому співачови Демодокови. Коротко, слово *βασιλεία*, уживане грецькими писателями для гомерового так званого королівства (бо воєнне начальство є єго головною признакою) з

радою і з народними сходинами, означає лиш — військову демократію". (Маркс.)

Окрім воєнної влади мав базілевс ще й сьвященичу і судейську власть; ся послідна не була близше означена, а сьвященича прислугувала єму яко верховному заступникови племені або союзу племен. О горожанській, адміністративній влади нема ніколи бесіди; однак здає ся, що він був з уряду членом ради. Беручи річ етимологічно, перевід слова βασιλεύς словом король (по німецьки Koenig) є зовсім докладний, бо Koenig (Kuning) походить від Kuni, Kuenne і значить начальник роду. Але нинішному значіню слова Koenig (король) старо-грецький базілевс зовсім не відповідає. Тукідид називає давну βασιλεία виразно πατριχὴ т. є. виведену від родів і каже, що она мала точно означені, одже ограничені права. А Арістотель каже, що βασιλεία героїських часів була старшованем над вольними а βασιλεύς був начальником воєнним, судисю і верховним сьвященником; урядової влади в пізнішій значіню він одже немав.

В грецькій політичній устрою героїських часів бачимо одже давну родову організацію ще в повній силі, але бачимо вже й початок її підкопаня: батьківське право з переходом майна по наслідству на дітей, а се сприяло нагромадженю богацтва в родині і видвигало родину яко могучу силу супроти роду; дальше вплив ріжниць богацтва на політичний устрій через витворенє перших засновків наслідної шляхти і королвства; невільництво зразу лиш воєнних полонників, ко-

тре вже однаков отвирало перспективу підневолення власних земляків а навіть членів роду; давна війна між племенами вироджує ся вже в систематичну грабіж на землі і морю, щоби досувати худобу, невільників, скарби, і стає правильним жерелом зарібку; коротко кажучи, богацтво славить ся і поважає ся яко найвисше добро а давні родові порядки надуживають ся, аби виправдати насильну грабіж богацтв. Неставало ще лиш одного: такої інституції, котра би не лиш забезпечила ново добуті богацтва поодиноких осіб проти комуністичних традицій родового устрою, котра би не лиш освятила давнійше так низько цінену, приватну власність, і то освячене проголосила яко найвисшу ціль всеї людської суспільности, яке котра би також на розвиваючі ся по собі нові форми надуживаня власности, одже дрискореного помноження богацтва наложила печать загально-суспільного признаня; інституції, котра би не лиш увіковічила починаючий ся розкол суспільности на кляси, але також право посідаючої кляси на використуванє і пануванє над не-посідаючою. — Ся інституція прийшла. Винайдено державу.

## V. ПОЧАТКИ АТЕНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Спосіб, в який розвивала ся держава, не мож нігде прослідити ліпше, як в давних Ате-нах. Тут бачимо, як органи родового устрою по части перетворюють ся, по части відпадають зовсім через всуванє нових органів, як вкінці

на їх місце настають дійсні державні уряди, на місци-ж дійсного “народа в оружію”, котрий в своїх родах, фратриях і племенах сам себе боронив, настає уоружена “публична власть”, котра стоїть на услугах тих державних урядів, одже може бути і ужита і проти самого народа. Переміни форми представив переважно Морган; економічний зміст, котрий ті форми витворив, мушу в великій части сам додати.

З геройських часів чотири племена Атенців сиділи в Атиці ще на окремих територіях; навіть ті дванайцять фратрій, з котрих они складали ся, мали мабуть в дванацяти містах Кекропса ще окремі свої осідки. Політичний устрій був устрій часів геройських: народні сходи, народна рада, базілевс. Як далеко сягає в зад писана історія, то земля була вже розділена і перейшла на приватну власність відповідно до продукції і торгівлі товарів, котра при кінци висшого ступіня варварства вже досить була розвинула ся. По при збіже продукувано вино і оливу; торгівля на егейськім мори усувала ся все більш і більш з фенікійських рук і перейшла переважно в атицкі руки. Через купно і продаж ґрунтів, через поступаючий поділ праці між хліборобством і ремеслом, через торгівлю і мореплавство, мусіли члени родів, фратрій і племен дуже скоро перемішати ся, округ фратрії і племени мусів дістати жителів, котрі хоть належали до того самого народа, але до тих корпорацій не належали, одже в місци своєї осілости були чужими. В спокійних часах кожда фратрия

і кожде племя само завідувало своїми справами, і не відносило ся в тих справах до Атен до народної ради або до базілевса. Хтож жив в окрузі фратрії або племени, але до него не належав, той очевидно в тім завідуваню не міг брати ніякої участі.

Унормована діяльність органів родового устрою попала через те в таку замішанину, що вже за геройських часів показала ся потреба зарадити їй в який небудь спосіб. Заведено політичний устрій приписуваний Тезеєви. Переміна лежала передовсім в тім, що в Атенах заведено центральну адміністрацію, т. є. певну часть справ, котрими до тепер племена завідували самостійно, узнано яко спільні і передано спільній раді установленій в Атенах. Тим пішли Атенці о один крок дальше як який небудь з родовитих народів Америки: на місци самого союзу племен живучих побіч себе, наступило їх злученє в оден нарід. З того витворило ся загальне народне право атенське, котре стояло по над правними звичаями племен і родів; атенський горожанин одержав, яко такий, певні права і нову правну охорону також в територіях, котрі не належать до єго племени. А се був перший крок до підкопаня устрою родового, бо був се перший крок до пізнійшого допущеня горожан, котрі не належали до видного племени в Атиці, котрі стояли і остали зовсім по за атенським родовим устроєм. Другою інституцією, котру приписують Тезеєви, був поділ цілого народа, без огляду на рід, фратрию або племя, на три кляси: Евпа-



тридів або шляхту, Геоморів або хліборобів і Деміургів або ремісників і передача шляхті права до обсаджень урядів. Сей поділ, винявши обсаджень урядів через шляхту, лишився вправді без наслідків, бо не завів зрештою жадних правних різниць між клясами. Але важний він тим, що виводить перед нами ті нові суспільні елементи, котрі тимчасом тихцем розвинули ся. Він показує нам, що увійшовше в звичай обсаджень урядів родових членами певних родин виробило ся вже було в майже незаперечене право тих родин до урядів, що ті родини, і без того сильні своїм богацтвом, почали поза своїми родами лучити ся в окрему упривілейовану верству і що народжуюча ся власне держава сю претенсію осьвятила. Він показує дальше, що поділ праці між хліборобами а ремісниками скріпив ся вже був на стільки, що міг давньому групованю після родів і племен заперечити першєнство в суспільнім значіню. Вкінці він проклямує непримириму суперечність між родовою суспільністю а державою; перша проба утвореня держави лежить в розірваню родів через поділ членів кожного роду на упривілейованих і упосліджених а сих послїдних через поділ на дві промислові верстви і в протиставленю одних другим.

Дальша політична історія Атен аж по Сольона відома лиш дуже недокладно. Уряд базілевса відпав; на чолї держави стали архонти вибрані з поміж шляхти. Панованє шляхти підносило ся чим раз більше, аж поки около року 600 перед нашим численем стало невиносиме.

Головним средством до придавлення загальної свободи — були гроші і лихва. Шляхта жила головно в Атенах і коло Атен, де морська торгівля, а по при ню при спосібности також і морський розбій, її збогачував і концентрував в її руках грошеве багатство. Звідси вдерла ся грошева господарка як розкладаюча кислота в жите сільських громад оперте на споконвічних звичаях, основане на натуральній господарці. Родовий устрій абсолютно не дасть погодити ся з грошевою господаркою; руїна атицьких мужиків парцельованих настала рівночасно з звільненем родових звязей, котрі їх боронили. Скрипт довжний і застав ґрунту (бо й гіпотеку Атенці вже були винайшли) не вважали ані на рід ані на фратрию. Давний устрій родовий не знав ніяких грошей, задатків, грошевих довгів. Одже грошеве панованє шляхти, котре чим раз буйнійше розростало ся, виробило також нове звичаєве право для забезпеченя вірителя против довжника, для освяченя використання дрібного мужика посідачем грошей. По всіх нивах Атики виділи заставні стовпи, на котрих стояло написано, що такий а такий помірок, заставлений такому а такому за такі а такі гроші. Ґрунта, на котрих таких знаків не було, були вже в великій части за для запавших гіпотек або відсотків продані і перейшли на власність шляхетного лихваря; мужик рад був, коли єму позволено лишити ся на ґрунті яко арендарови і жити з  $1/6$  части доходу своєї праці, бо  $5/6$  доходу мусів платити новому панови яко чинш за аренду. Ба що біль-

ше. Коли ціна купна за проданий ґрунт не вистарчала на заплату довгу, або коли той довг зятягнений був без заставничого забезпечення, то довжник мусів свої діти продавати за границю в неволю, щоби вірителя заспокоїти. Продаж дітей через батька — то був перший овоч батьківського права і моногамії! А коли кровопійця ще і тоді не був заспокоєний, то міг продати самого довжника. Такою була світла зріниця цивілізації атенського народа.

Перше, коли побут народа ще відповідав родовому устроєви, такий переворот був неможливий; а тут він прийшов, що й ніхто не знав як. Вернім на хвильку до наших Ірокезів. Там немислдимий був такий стан, який тепер накинув ся був Атенцям без їх заходу і певно проти їх волі. Там спосіб продукції средств до житя, котрий з року на рік все був однакий, не міг ніколи витворити таких конфліктів, як би із вні накиннутих, не міг витворити противеньства між богатыми а бідными, між експльоататорами а експльоатованими. Ірокези були ще дуже далекі від того, аби опанувати природу, але серед зазначених для них границь природи панували вони над своєю власною продукцією. Поминувши злі жнива в їх невеличких городах, вичерпаний запас риб в їх озерах і ріках, дичини в їх лісах, вони знали, що має вийти з їх способу продукції. На кождий спосіб мусів вийти прожиток, все одно, чи скупійший чи достатнійший; але ніколи не могли вийти несподівані суспільні перевороти, розрив родових звязей, розшматковане

членів роду і племені на супротивні, взаємно себе поборючі верстви. Продукція обертала ся в найтісніших границях; але — продуценти панували над своїм власним продуктом. В тім лежала неказана висшість варварської продукції, котра з настанем цивілізації запропастила ся. Добути тоту висшість назад, але вже на підставі теперішнього могучого опанованя природи чоловіком і можливої тепер свобідної асоціації, — се буде задачею найблизших поколінь.

Інакше у Греків. Приватне посіданє черед і збиткових предметів, яке тепер настало, повело за собою виміну продуктів в товари. І в тім лежить зарід всього слідуячого перевороту. Скоро продуценти свій продукт вже безпосередно самі не споживали, але стали его в дорозі виміни позбувати, утратили панованє над ним. Вони вже не знали, що з ним стало ся і не була виключена можливість, що продукт колись ужитий буде против продуцента, на его експльоатацію і підневоленє. Тому то ніяка суспільність не може задержати тревало панованє над своєю продукцією і контролі над суспільними наслідками процесу своєї продукції, поки не знесе виміни поміж поодинокими продуцентами.

А як швидко по настаню виміни між поодинокими продуцентами і переміні продуктів в товари, продукт опановує продуцента, то мали Атенці на собі досьвідчити. З продукцією товарів настала управа землі поодинокими людьми на свій власний рахунок, а з тим скоро приватна власність поодиноких. Настали дальше гроші, той

загальний товар, на котрий мож було вимінати всі иньші; але винайшовши гроші люде не подумали, що тим сотворили нову суспільну силу, ту єдину все-обнимаючу силу, перед котрою вся суспільність мусіла угинати ся. І ся нова, без відома і волі своїх власних творців нараз проявивша ся сила дала Атенцям з усею брутальністю своєї молодечости почути своє панованє.

Щож они мали діяти? Давний устрій родовий показав ся не лиш безсильним перед побідним походом гроша; він не годен був також найти у себе місця для чогось такого як: гроші, віритель і довжник, примусове стяганє довгів. Але нова суспільна сила вже істнувала а наївні бажаня, туга за давними добрими часами не могли ані грошей ані лихви зігнати зі сьвіта. А в додатку до того родовий устрій був і в богато иньших, менше важних місцях підорваний. Розсіянє і перемішанє членів поодиноких родів і фратрів по цілій атичкій землі, особливо в самім місті Атенах, ставало від покоління до покоління більше, хоть ще й тепер Атенець міг ґрунта продавати поза свій рід, але своєї хати продавати не сьмів. Поділ праці між поодинокими галузями продукції: хліборобством, ремеслом, в ремеслі знов між поодинокими єго родами, торговлею, мореплавством і т. д. розвинув ся був з поступом промислу і обороту чим раз ґрунтовнійше; людність ділилась тепер після своїх занять на досить кріпкі групи, з котрих кожда мала круг нових, спільних інтересів, для яких ані в роді ані в фратрії не було місця, так що для їх полагодження потрібні були

нові уряди. Число невільників значно збільшило ся, і вже тоді було мабуть більше як число вільних Атенців; родовий устрій не знав первісно невільників, не знав отже і способів, як їх держати в руках. А в кінці торгівля спровадила до Атен багато чужих людей, котрі тут за-для ліпшого зарібку грошей осідали і після давного устрою також не мали прав ані оборони і помимо увійшовшої в звичай толеранції були в народі чужим, заваджаючим елементом.

Коротко сказавши: родовий устрій видимо конав. Суспільність виростала над него щораз більше; навіть найтяжших невзгодин, котрі під єго очима були вирости, він не годен був ані здержати ані усунути. Але тим часом розвинула ся тихцем держава. Нові групи, котрі витворили ся через поділ праці між містом а селом, а опісля межі всілякими галузями міської праці, сотворили собі були нові органи для оборони своїх інтересів; позаведено всілякого рода уряди. А окрім того молода держава потребувала передовсім власної оружної сили до поодиноких дрібних воєнних походів і до оборони торговельних кораблів, а такою силою могла у Атенців, що займали ся морською торгівлею, бути лиш морська сила. Не знати коли, але ще перед Сольоном утворено отже навкрарії, малі повіти, по дванацять в кождім племени; кожда навкрария мусіла поставити оден риштунок і вояків а окрім того дати ще двох їздців. Установлене навкрарий підкопало родовий устрій в двоякий спосіб. Раз тим, що сотворило публичну власть, котра вже не

конче була однакою з загалом уоруженого народа, а по друге тим, що по перший раз поділила нарід для публичних цілей не після груп споріднення, але після місцевого спільного проживання. Побачимо, що то мало значити.

Коли родовий устрій не годен був помочи експлоатованому народови, могла помочи хиба лиш виростаюча держава. І держава принесла поміч в законодатстві Сольона, але рівночасно скріпила себе знов коштом давнього устрою. Як Сольон перевів свою реформу, припадаючу на рік 594 перед нашим численем, се нас тут зовсім не обходить, але єго реформа перша в ряді так званих політичних революцій і була переведена покривдженем власности. Всі дотеперішні революції були революціями в ціли оборони одного рода власности, против иньшого рода власности. Вони не годні боронити одной не скривдивши другої. В великій французькій революції пожертвовано феодальну власність, щоби спасти власність міщанську; в сольонській революції упала жертвою власність вірителів на користь власности довжників. Довги попросту уневажнено. Подробиць докладно не знаємо, але Сольон в своїх поезиях хвалить ся, що усунув заставничі стовпи з задовжених ґрунтів і завернув назад людей, котрі за-для довгів утекли або були продані за границю. Се було можливе лиш через явне нарушене власности. І справді, від першої аж до послідної так званої політичної революції всі вони були роблені для оборони власности — одного рода і переведені конфіскаатою, званою

також крадіжю власности — **иньшого** рода. Так, що від пів чверта тисяча лїт приватна власність утримана могла бути лиш через нарушенє власности.

Розходило ся тепер о се, аби таке підневоленє вольних Атенців не могло вже більше повторити ся. В тій ціли принято передовсім загальні міри, видано приміром заборону довжних контрактів, в котрих би особа довжника віддавала ся в застав. Дальше устанавлено найвисшу скількість землі, котру поодинокий чоловік міг мати на власність, щоби таким способом хоть яко-такo ограничити захланність шляхти на мужицьку землю. Окрім того заведено де-які переміни в політичнім устрою; для нас найважнійші слідуючі:

Раду побільшено до чотириста членів, по сто з кожного племені; тут отже ще племя становило підвалину. Але се була єдина річ, котра із давного устрою перейшла до нової держави. Бо зрештою Сольон поділив горожан на чотири кляси після їх ґрунтової посїлости і її доходу; 500, 300 і 100 медімнів збіжа (1 медімн = около 41 лїтрів) були найменші доходи для перших трех кляс; хто мав менше землі або не мав ніякої, належав до четвертої кляси. На всі уряди могли бути покликані лиш люде з перших трех кляс, на найвисші лиш з першої кляси; четверта кляса мала лише право говорити і голосувати на народних сходинах, але тут вибирано всіх урядників, тут вони мали здавати справу, тут ухвалювано всі закони і тут четверта кляса становила більшість. Аристократичні привілеї відновлено по части в



формі привілеїв богацтва, але рішаючу власть задержав нарід. Сі чотири кляси становили також підставу нової військової організації. Перші дві кляси ставили кінноту; трета мала служити яко піхота; четверта яко легка, безпанцирна піхота або в маринарці і здається була платна.

Введено тут отже в політичний устрій зовсім новий елемент; приватне посідане. Права і обовязки горожан відмінюють ся після величини їх ґрунтової власности, і о скільки маєткові кляси добувають собі вплив, о стільки давні організації оперті на спорідненню загибають; родовий устрій зломано ще раз.

Але відмірене політичних прав після маєтку не є також інституцією, без котрої держава не може існувати. Хоть вона в історії політичного устрою держав грала таку велику ролю, то всеж дуже богато держав обійшло ся без неї, і то як раз ті держави, котрі розвинули ся найповнійше. Також і в Атенах відограла вона лиш переминаючу ролю; після Арістіда всі уряди стали приступні для кожного горожанина.

В слідуєчих вісімдесяти роках атенська суспільність увійшла поволи на ту дорогу, по котрій в слідуєчих століттях дальше розвивала ся. Буйній сільській лихві перед-сольонських часів і безмірній концентрації земельної власности загороджено дорогу. Торговля, а окрім того ремесло і артистичний промисл ведені працею невільників на чим раз більшу міру, стали пануючими галузями зарібку. Люде стали більше оськічені. Замість експлоатувати давним брутальним спо-

собом своїх власних горожан, вони стали експльоатувати невільників і позаатенську клієнтелю. Посідане движиме, багатство в грошах і невільниках росло чим раз більше, та тепер воно вже не було більше лиш средством до набування землі, як в попередних часах темноти, але стало само собі цілею. А сим способом виросла з одного боку против давньої переваги шляхти перемагаюча конкуренція в новій клясі промислових і купецьких богачів, а з другого боку усунув ся вже й останками давного устрою родового послідний ґрунт з під ніг. Роди, фратрії і племена, котрих члени жили тепер розсіяні по цілій Атиці і зовсім з собою перемішані, стали через те зовсім неспосібними на політичні корпорації; велике число атенських горожан не належало до жадного роду, були зайдами, котрі хоч одержали право горожанства, але не були прийняті до жадної з давних родових інституцій; а по при них стояло раз-у-раз ростуче все число чужих пришельців, лише прийятих під опіку.

Тимчасом партійні борби не уставали; шляхта намагала ся здобути собі назад свої колишні привілеї і справді на короткий час відзискала верховодство, аж поки революція Клейстена (509 перед Хр.) остаточно її не повалила; а з нею і послідні сліди родового устрою. Клейстен, в своїм новім політичнім устрою, поминув чотири давні племена сперті на родах і фратриях. На їх місци стала зовсім нова організація на підставі пробованого вже в Навкрариях поділу горожан після самого місця осілости. Рішало вже не принадлеж-

ність до родових звязків, лиш місце осілости; не нарід, лиш територію поділено, а жителі стали з політичного боку лиш приналежністю територіі. Всю Атику поділено на сто громадських повітів, демосів, з котрих кождий сам собою завідував. Горожане осілі в кождім демосі (демоти) вибирали свого начальника і трицять судиїв, котрі судили в дрібнійших спірних справах. Вони одержали також окрему сьвятиню і бога-хранителя або героя, і вибирали єго сьвященників. Найвисша власть в демосі лежала в сходидах демотів. Є се, як Морган справедливо замічає, первообраз американської міської громади, що сама собою управляє. Виростаюча в Атенах держава розпочала ся тою самою одиницею, котрою кінчить ся теперішна держава в своїм найвисшім розвою.

Десять сих одиниць, демосів, творили племя, котре однакож для відріжнення від давнього родового племені, тепер називає ся племенем місцевим. Місцеве племя було не лиш самоуправляючою політичною, але також військовою корпорацією; воно вибирало філярха або начальника племені, котрий був начальником кінноти, таксіарха, начальника піхоти і стратега, начальника усього, на території племені побраного війском. Воно ставило дальше пять воєнних кораблів з війском і командантом і діставало атицкогo героя, після котрого звало ся, яко хранителя. Врешті воно вибирало пятьдесят радних до атенської ради. Завершенє творила атенська держава, котрою управляла рада, зложена з пятьсот виборних

з десяти племен, а в послідній інстанції народні сходини, до котрих кождий атенський горожанин мав приступ і право голосу; по при них полагоджували архонти і иньші урядники поодинокі галузи адміністрації і судівництва. Найвисшого урядника езекутивної власти в Атенах не було.

Сеї новий політичний устрій і допущенє великого числа клієнтів прийнятих під опіку, по части пришелців а по части визволених невільників, випер органи родового устрою з публичних справ; вони зійшли тепер на приватні товариства і релігійні спілки. Але їх моральний вплив і перенятій з часів давного родового устрою склад мисли і поглядів переходив ще довго з покоління на покоління і диш дуже поволи вимер. Показало ся се в одній дальшій державній інституції.

Ми бачили, що характеристичну ціху держави становить публична власть відділена від маси народа. Атени мали тоді ще лиш народне військо і флоту поставлену безпосередно народом, вони боронили нарід на вні і держали в руках невільників, що вже тоді становили велику більшість людности. Супротив горожан публична власть існувала ще лиш яко поліція, так давна як і сама держава, і тому наївні Французи XVIII. віку не говорили про народи цивілізовані, лиш про народи поліціовані (*nations policees*). Одже рівночасно з своєю державою Атенці завели також поліцію, справдішну жендармерию з піших і кінних лучників. Але сю жандармерию утворено — з невільників. Ся поліцейська служба адавала ся вольному Атенцеви такою понижаючою, що

волив дати арештувати ся через оружного невільника, як самому дати ся ужити до такого постидного діла. Се був ще давний родовий склад мисли. Держава не могла істнувати без поліції, але вона була ще молода, і не мала ще на стілько моральної поваги, щоби зробити поважаним ремесло, котре в очах давних членів роду було постидне.

Скорий розцвіт богатства, торгівлі і промислу показав, що держава, котра тепер в своїх головних чертах вже була готова, була для нового суспільного положеня Атенців відповідна. Противеньство клясове, на котрім спочивали суспільні і політичні інституції, не було вже противеньством між шляхтою і простим народом, але між рабами і вольними, (принятими під опіку) і горожанами. В часі найвисшого розцвиту ціле атенське вольне міщанство разом з жінками і дітьми складало ся з около 90.000 голов, а по при них було 365.000 рабів абох полів і 45.000 (клієнтів) — чужинців і визволених. На кожного дорослого мужеского горожанина приходило отже найменше 18 рабів і над двох клієнтів. Велике число рабів приходило з того, що багато з них працювало разом в мануфактурах, великих будинках, під доглядом наставників. З розвитком торгівлі і промислу наступила однакож акумуляція і концентрація богатств в небогато руках, збожене маси вольних горожан, котрим не оставало ся нічого иньшого, як або робити праці рабів конкуренцію власною ремісничкою працею, та се було постидне і обіщувало зрештою мало ко-

ристи — або зледащити. При даних обставинах вони з конечности зледащили, а що були народною масою, то через те знівечили всю атенську державу. Не демократія знівечила Атени, як твердять європейські учені лизуни, але рабство, котре для вольного горожанина робило працю соромом.

Початок і розвиток держави у Атенців є типічним взірцем творення держави взагалі, раз тому, що він відбуває ся зовсім чисто, без примішки якого внішнього або внутрішнього насильства (коротка узурпація Пізістрата не лишила по собі жадних слідів), а дальше тому, бо тут безпосередно з родової суспільности виростає держава з дуже високо розвитими формами, а іменно демократична республіка, а в кінці тому, що всі характеристичні подробиці нам достаточо звісні.

## VI. РІД І ДЕРЖАВА В РИМІ.

З оповідання про засноване Риму показує ся, що насамперед осіло кілька (після оповідання сто) латинських родів получених в одно племя, до котрих прилучило ся незабавки племя сабельске, складаюче ся також, як кажуть із сто родів, а в кінці трете племя, котре складало ся з всіляких елементів і також мало сто родів. Оповідане се показує нам ясно, що окрім хіба роду, не виросло тут нічо природним способом, само із себе, та й сам рід був може лиш галузею матерного роду, котрий лишив ся в давній батьківщині. Племена були очевидно зложені штучно, хоть пе-

реважно з споріднених елементів і на взорець давного племені, котре виросло природно а не було зроблене штучно; хоть не є виключене, що зерном кожного з трех племен могло бути справдішне, давне племя. Середне звено, Фратрия, складалося з десятих родів і звалося куриєю; курий одже було трицять. Признано, що римський рід був такою самою інституцією як і грецький; коли грецький рід є дальшим розвитком тої суспільної одиниці, котрої первісну форму бачимо у американських червоноскірих, то те саме треба сказати і про римський рід. Можемо тут отже говорити коротше.

Римський рід мав по крайній мірі в найдавніших часах міста слідууючий устрій:

1. Взаїмне право членів роду до спадщини; майно лишалося в роді. Позаяк в римськiм роді панувало вже так само як і в грецькiм батьківське раво, то потомки жіночої лінії були виключені. Після закону дванадцяти таблиць, найдавнішого звісного нам писаного римського права, припадало наслідство передовсім дітем; коли їх не було, то агнатам (спорідненим в мужеській лінії); а коли й тих не було, то членам роду. В кождім случаю майно лишалося в роді. Бачимо тут, як в звичай родовий вриваються поволи нові правні постанови, викликані збільшенем багатства і моногамією: первісно рівне право членів роду до спадщини ограничено насамперед — і то вже вчасно, як в горі наведено — в практиці на агнатів, в кінці на дітей і їх потомків мужеских; в дванадцяти таблицях бачимо се очевидно

в відворотнім порядку. 2. Посідає спільного цвинтарища. Патриційський рід Клявдіїв (*Gens Claudia*) дістав при своїм приході з Перілі до Риму кусень землі, а до того в місті спільне похоронне місце. Ще за панованя Августа похоронено привезену до Риму голову Варуса погибшого в Тевтобурьським лісі в *gentilitius tumulus*; рід его (*Gens Quinctilia*) мав одже ще окрему могилу. 3. Звісні спільні релігійні торжества, *sancra gentilitia*. 4. Обовязок не заключати подружя в своїм роді. Се не було мабуть ніколи в Римі писаним законом, але звичай такий був. З цілої маси римських супружених пар, котрих імена до нас дійшли ані одна не має спільного родового імени для чоловіка і жінки. Також право наслідства доказує се правило. Жінка тратить через подруже свої агнатські права, виступає з свого роду, ані она ані її діти не можуть від її батька або від її братів дістати спадщину, бо через те пропала би наслідна частина батьківського роду. Се зрозуміле лиш тогди, коли жінчина не може виходити заміж за члена свого роду. 5. Спільне посідане землі, котре рід в первісних часах завсїгди мав, скоро належну до племені землю стали ділити. У латинських племен находимо землю по части в посіданю племені, по части роду, а по части домашних господарств, котрі тогди ледви чи були одиночними родинами. Ромулус мабуть перший розділював землю поміж поодиноких людей, на кожного по два югера (около 1 гектара). Але ще й пізнійше находимо посідане землі в руках родів; не згадуємо нічого про землю держав-



ну, коло котрої обертає ся вся внутрішня історія республіки. 6. Обовязок членів роду до взаємної оборони і помочи. Писана історія подає нам з сеї інституції лиш самі розвалини; римська держава виступила від разу з такою перевагою, що право оборони против кривди перейшло на ню. Коли Апія Клявдія арештовано, то увесь єго рід, навіть єго особисті вороги, прибрали ся в одержу жалобну. В другій пунській війні злучили ся були роди в ціли викупу своїх полонених членів; але сенат заборонив їм сего. 7. Право носити родове імя. Воно задержало ся аж до імператорських часів. Визволенням вільно було прийняти імя родове своїх колишних панів, але без родових прав. 8. Право адопції чужинців до роду. Се діяло ся через адопцію в родину (як у Індиянів), котра сама собою спроваджувала прийняте до роду. 9. Нігде не згадує ся, щоби рід мав право вибирати і скидати свого начальника. Але, що в перших часах Риму всі уряди — почавши від виборного короля — обсаджувались дорогою вибору або іменованя, а також сьвященників курий вибирали курії, то можемо прийняти, що і з начальниками (*principes*) родів так само було — хоть може бути, що вже увійшов був в звичай вибір начальника з одної і тої самої родини в роді.

Такі були права римського роду. Винявши завершений вже перехід до батьківського права, є они вірним зеркалом прав і обовязків ірокезского роду; і тут “виразно визирає Ірокезец”.

Щоби показати, яка замішанина ще нині паує в поглядах на римський родовий устрій і то

навіть у наших найвизначніших істориків, покажемо хочби на однім лиш примірі. В своїй студії про імена власні Римлян з часів републиканських і августейських каже Момзен: “Імя родове належало ся окрім усім мужеським членам роду, винявши очевидно рабів, але додавши адоптованих і принятих під опіку, також і жінчинам... Племя (так Момзен переводить на сім місци слово “gens”) то спільність, котра витворила ся з спільного (дійсного або догадуваного або й фінгованого) походження і получена спільними торжествами, спільним гробовищем і наслідством, до котрої всі особисто вільні одиниці, одже і жінчини, могли і мусіли належати. Трудности робить однакж означенє родового імени замужних жінок. Правда, що трудність ся відпадає, як довго жінчина не могла іти за між за кого иньшого, хіба лиш за члена роду; і доказано також, що через довгий час жінчинам труднійше було віддати ся по за своїм родом як в своїм роді, бо навіть ще в шестім віці право, віддавати ся по за своїм родом *gentis euptio*, надавало ся поодинокими жінчинам яко нагорода... Де-ж такі подружя по за родом приходили, там в найдавніших часах жінка певно мусіла переходити до племени свого чоловіка. Річ зовсім певна, що в давнім релігійнім подружю жінка входила зовсім в правну і сакральну суспільність чоловіка а з своєї виступала. Хто-ж не знає, що замужна жінка тратила активне і пасивне право наслідства в відношеню до членів свого роду, а зате вступала з своїм чоловіком, з своїми дітьми і загалом з чле-

нами його роду в звязок що до права наслідства; а коли она свому чоловікови стає намісто дитини і в його родину вступає, то чиж могла вона бути чужою в його роді?"

Момзен твердить одже, що римські жінки, котрі належали до якогось роду, первісно лише в своїм роді могли виходити заміж, що одже римський рід був ендогамічний, а не акзогамічний. Погляд сей, котрий противорічить всім досвідам у иньших народів, опирає ся головнѣ, коли не виключно, на однім-однісенькім місци у Лівія (книга XXXIX, глава 19), котре дало причину до горячої полеміки, а після котрого сенат в 568. році від заснованя міста, а 186 перед нашим численем, постановив *uti Feceniae Hispalle datio, deminutio, gentis, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neū quid ei qui eam duxisset, ob id ei fraudi ignominiaeve esset* — що Феценія Гіспаля має мати право, розпоряджати своїм майном, його зменшувати, по за родом своїм вийти заміж і вибрати собі опікуна, зовсім так, як би її (померший) чоловік се право признав їй був завіщанем; що вільно їй вийти заміж за чоловіка повновільного, і що тому, хто її возьме за жінку, не має се бути почислене яко злий учинок або яко сором.

Безперечно одже уділено тут Феценії, визволенці, право, вийти заміж по за своїм родом. І так само безперечно мав чоловік після наведеного місця право, дати тестаментарно своїй жінці право, по його смерти вийти заміж поза родом. Але по за яким родом?

Коли, як Момзен приймає, жінщина мусіла віддавати ся в своїм роді, то і віддавши ся лишала ся в сім роді. Але по перше ся тверджена ендогамія роду є власне то, що треба доказати. А по друге, коли жінщина мусіла віддавати ся в своїм роді, то і мужчина мусів женити ся в своїм роді, інакше не міг би дістати жінки. Ми мусіли би одже прийняти, що чоловік міг тестаментарно записати своїй жінці право, котрого він сам, і для себе самого, не посідав; мусіли бисьмо одже прийняти юридичну недорічність. Чує се й Момзен і тому догадує ся: “що на те, аби заключити подружжє по за своїм родом, конечним було певно не лиш призволенє держителя власти, але всіх членів роду”. Се є по перше дуже смілива догадка, а по друге противорічить ясному вислову наведеного місця; сенат дає їй се право **намість чоловіка**, він дає їй виразно не менше і не більше як її чоловік міг би був їй дати, але то що він їй дає, є абсолютне, від жадного иньшого ограничення незалежне право; так що коли вона з того права зробить ужиток, то її новий чоловік не має на тім терпіти; він наказує навіть теперішним і будучим конзулям і преторам дбати, аби їй з тої причини не стала ся яка кривда. Гіпотеза Момзена одже мабуть безпідставна.

Або возьмім річ так: жінщина віддавала ся за мужчину з иньчого роду, але сама лишала ся в своїм родовитім роді. Тогди після наведеного місця мав би її чоловік право, позволити своїй жінці, вийти заміж по за своїм рідним родом. То значить, він би мав право, давати розпоря-

дження в справах роду, до котрого зовсім не належав. Річ се така недорічна, що про неї щкода й говорити.

Лишає ся одже лиш догадка, що жінка в першій подружжю віддала ся за чоловіка з иньшого роду і через чоловіка, як се Момзен в таких случаях дійсно признає. Тогди вся звязь пояснює ся відразу. Жінка відорвана через подружжє від свого давного чоловіка, має в нім зовсім окреме становишко. Вона є вправді членом роду, але не є споріднена по крові; спосіб її прийнятя виключає її з самого роду від всякої заборони входити в подружжє в роді, до котрого вона власне увійшла через подружжє; дальше її прийнято до супружного звязку роду, она дістає по смерти чоловіка наслідну пайку з его майна, одже з майна члена роду. Щож природнійшого як се, щоби майно лишило ся в роді, щоби одже вона була, обовязана не віддавати ся за нікого иньшого, як лиш за члена роду свого першого чоловіка? А коли має бути зроблений виімок, то хтож є так компетентний уповажнити її до того як той, хто їй то майно записав, як їй перший чоловік? В тій хвилі, коди він їй записує частину свого майна і їй рівночасно дозволяє, тоту часть майна через подружжє або в наслідок подружжя перенести до чужого роду, майно того належить ще до него, він розпоряджає одже буквально лиш своєю власністю. А оскільки тут розходить ся о саму жінку і о її відносини до роду її чоловіка, то власне він впровадив її до того роду через свобідний акт своєї волі, через подружжє; здаєть ся одже також річу

природною, що власне він є тою компетентною особою, котра може її уповажнити до виступлення з того роду через друге подружжя. Коротко сказавши, справа оказує ся поєдинчою і самозрозумілою, скоро покинемо дивне представленє о ендогамічнім римськїм родї і разом з Морганом будемо єго уважати яко первісно екзогамічній.

Є ще одна, послїдна догадка, котра також найшла своїх заступників, і то найчисленнїйших: Наведене з Лівїя місце доказує лиш, “що визволені дївки (*libertae*) не сьміли без окремого дозволу *e-gente enubere* (виходити замїж по за родом) або виконати иньший який акт, котрий получений з *capitis deminutio minima* потягав би за собою виступленє визволениці з родового звязку”. (*Lange, Roemische Altertuemer*, де що до наведеного лївіянського місця покликаний Гукше). Коли ся догадка вірна, то наведене місце тим більше нічого не доказує про відносини повно-вольних Римлянок і про їх обовязок, виходити замїж в своїм родї, тим бїльше не може бути бесїди.

Слово *enuptio gentis* приходить лиш три рази, також у Лівїя, але не в відношеню до роду. Фантазія, що Римлянки могли виходити замїж в своїм родї, опирає ся лиш на сїм однім місци. Але вона абсолютно не може устояти ся. Бо або се місце відносить ся лиш до окремих ограничень для визволениць і тогди воно для повно-вольних (*ingenuae*) нічого не доказує; або воно відносить ся також до повно-вольних, а тогди воно як раз доказує, що женщина звичайно виходила

заміж по за своїм родом, але через подружжя переходила до роду свого чоловіка; одже против Момзена а за Морганом.

Майже ще триста літ після заснованя Риму родові звязи були такі міцні, що патриційський рід Фабіїв міг за дозволом сенату на власну руку виступити в похід военний против сусідного міста Веї. Триста шість Фабіїв виступило в похід і всіх їх убито в засідці; лишив ся лиш одніський хлопець і той рід дальше розплодив ся.

Як сказано, десять родів творило фратрию, котра тут звала ся куриєю і мала важнійші публичні права як грецька фратрия. Кожда курия мала свої питомі практики релігійні, свої сьвятощі і сьвященників; сі послідні, в своїй цілости, творили одну із римських священничих колегій. Десять курій творило племя, котре правдоподібно, так як і прочі латинські племена, мало первісно виборного начальника, котрий був начальником і первосьвященником. Усі три племена разом творили римський нарід *Populus Romanus*.

До римського народа міг отже лиш той належати, хто був членом якогось роду, а через те членом курії і племени. Перший устрій сего народу був слідуючий: Публичні справи полагджував передовсім сенат, котрий, як се Нібур перший вірно спостеріг, складав ся з начальників триста родів; власне тому, яко найстарші в роді, звали ся вони батьками, *patres*, а всі в соборній цілости сенатом (радою найстарших, від *senex*, старий). Ввійшовши в звичай вибір завсїгда з тої самої родини роду дав і тут початок перший

племінній шляхті; родини ті звали себе патриціями і приписували собі виключне право до вступу в сенат і до всіх інших урядів. Нарід узнав з часом сю їх претенсію, і она перемінила ся в дійсне право, а легенда виразила се в той спосіб, що Ромулюс надав першим сенаторам і їх потомкам патриціят з его привілеями. Як атенська βουλή так і сенат рішав сам многі справи, а в справах важніших, іменно при нових законах переводив вступні наради. Рішали їх народні сходи, звані *comitia curiata*. Нарід сходив ся, угрупований після курій, в кожній курії правдоподібно після родів; при рішеню мала кожда з трицяти курій оден голос. Сходи курій приймали або відкидали всі закони, вибирали всіх висших урядників і Рех-а (так званого короля), виповідали війну (але мир заключав сенат) і рішали яко найвисший суд, на відкликане інтересованих, ві всіх случаях, де розходило ся о кару смерти против римського горожанина. — Вкінци стояв побіч сенату і народних сходин Рех, котрий докладно відповідав грецькому базілевсови і зовсім не був тим майже абсолютним королем, яким его Момзен представляє\*). Також і

\*) Латинське *Rex* кельтійсько-ірійське *rih* (начальник племені) і готське *reiks*; що се слово також так як первісно німецьке *Fuerst* (т. е. як англійське *first*, датське *foerste*, перший) значило: начальник роду або племені, оказує ся в того, що Готи вже в четвертім столітї мали окреме слово для півнішого короля (*Koenig*), воєнного начальника цілого народу, а то: *thudians*. Артаксерксес і Геродій не називають ся в Ульфїлія перекладі біблій ніколи *reiks*, але *thudians* а держава імператора Тіберія не називала ся *reiki* але *thudinassus*. В імені готського Шідапса, або як ми недокладно переводимо, короля Тіудареїкс, Теодоріха, т. е. Дітріха, обі назви спивають ся разом.



він був начальником воєнним, первосвящеником і председателем в декотрих судах. Цивільної влади або влади над житєм, свободою і власністю горожан немав ніякої, о скільки вона не випливала з дисциплінарної влади воєнного начальника або з виконуючої вирок влади председателя суду. Уряд рекса не був наслідний; противно, вибирали єго насамперед, правдоподібно на внесене єго попередника в уряді, сходини курий, а опісля другі сходини торжественно єго устанавляли. Доля Тарквінія Суперба доказує, що єго мож було також з уряду скинути.

Як Греки геройських часів так і Римляне в часах так званих королів жили в військовій демократії, котра була основана на родах, фратриях і племенах і з них розвинула ся. Хотя може курий і племена були по части штучними творами, то всеж таки були сформовані після правдивих, природних взірців суспільности, з котрої вийшли і котра їх зі всіх сторін окружала. Хоть може природна патриційська шляхта вже була укріпила ся, хоть може рекси старали ся поволи розширити свою власть — то все-ж таки се первісного основного характеру устрою не змінє, а лиш о него нам розходить ся.

Тимчасом людність Риму і римської землі, розширеної через завойоване, збільшила ся почасті через пришельців, почасті через підбитих жителів, переважно латинських округів. Всі ті нові піддані держави (справу клієнтів лишаємо ту на боці) стояли по за старими родами, куриями і племенами, не належали одже до властиво-

го римського народу, до *populus romanus*. Вони були особисто вольні люде, могли посідати землю на власність, мусіли платити податки і служити в війську. Але вони не могли урядів діставати жадних і не могли брати участі ані в сходинах курий ані в розділі завойованих державних ґрунтів. Вони були плебсом виключеним від всіх публичних прав. Але своїм все зростаючим чи-слом, своїм воєнним вишколенем і уоруженем стали вони грізною силою для старого, против всякого приросту з вні тепер кріпко загородженого популюса. Окрім того ґрунтова посілість була мабуть доста рівномірно розділена між популюсом і плебсом, а купецьке і промислове богацтво, правда, що ще не дуже розвинуте, було певно переважно в руках плебса.

При тій великій темноті, котра закриває зовсім казочну первісну історію Риму — темноті, котра ще значно збільшила ся раціоналістично-прагматичними інтерпретаціями і переказами пізнійших юридично образованих писателів — немож сказати нічого позитивного ані про хід ані про причину революції, котра знівечила давний родовий устрій. То лиш певна річ, що причина її лежала в борбах між плебсом і популюсом.

Новий політичний устрій, приписуваний рекові Сервієви Тулієви, а опираючий ся на грецьких взірцях, особливо на Сольоні, сотворив нові народні сходини, котрі включали або виключали без ріжниці популюса або плебеїв, відповідно до того, чи они повнили службу військову чи ні. Всі мужчини, обовязані до воєнної служби поді-

лені були після свого майна на шість кляс. Найменша послість в кожній з п'яти кляс була: I. 100.000; II. 75.000; III. 50.000; IV. 25.000; V. 11.000 асів; після Діро де ля Маля менше більше 14.000, 10.500, 7000, 3600 і 1570 марок. Шеста кляса, пролетарі, складала ся з менше маючих, вольних від служби і від податків. В нових народних сходинах центурій (*comitia centuriata*) виступали горожане по військовому після компаній в своїх центуриях по сто чоловіка, а кожда центурия мала один голос. Але перша кляса ставила 80 центурій; друга 22, трета 20, четверта 22, пята 30, шеста (на відчипне) також одну. Окрім того було ще 18 центурій кінноти складаючої ся з найбогатіших; разом 193; більшість голосів 97. Тимчасом кіннота і перша кляса мали самі разом 98 голосів, одже більшість; коли они згодили ся, то дальших вже не питали, важна ухвала була постановлена.

На сі нові сходини центурій перейшли (окрім декотрих номінальних) всі політичні права попередних сходин курий; курії і роди, з котрих вона складала ся, зістали через те так як в Ате-нах здеградовані на приватні і релігійні спілки і яко такі вегетували єще довго, коди тимчасом сходини курий зовсім заснули. А щоби виперти з держави також давні три родові племена, заведено чотири племена місцеві, з котрих кожде заселювало одну четвертину міста і наділено їх певними політичними правами.

Так одже і в Римі, ще перед знесенем так званого королівства, розбито давний, на особи-

стих звязках крови спочиваючий суспільний устрій і заведено на єго місце новий, дійсний устрій державний, оснований, на поділі території і ріжницї майна. Публична власть спочивала тут в руках горожан обовязаних до воєнної служби, в супротивности не лиш до рабів але і до так званих пролетарів виключених від служби військової і від уоруженя.

В границях сего нового устрою, котрий після прогнаня послідного рекса Тарквінія Суперба узурпувавшого дійсну власть королівську і заміщене рекса двома військовими начальниками (конзулями) з однакою властю (як у Ірокезів) лиш дальше розвивав ся — в границях сего устрою відбуває ся вся істория римської републіки з усіма борбами патрицив і плебеїв о доступ до урядів і участь в державних ґрунтах, з остаточним погасненем патриційської шляхти в новій клясі великих посідачів землі і капіталу, котрі поволи загорнули всю землю зруйнованих службою воєнною мужиків, повставші таким способом великі земельні маєтки рабами управляли, Ітадію обезлюднили а через те простелили дорогу не лиш імперії, але і її наслідникам, німецьким варварам.

## VII. РІД У КЕЛЬТІВ І НІМЦІВ.

Тісні рамки сеї книжки не дозволяють нам розводити ся над родовими інституціями, які ще тепер у найріжнороднійших диких і варварських народів існують в менше або більше чи-

стій формі, або виказувати їх сліди в давнійшій історії культурних народів Азії. Одні або другі находить ся всюда. Подамо тут лиш кілька примірників: Мак Ленан виказав і загалом взявши добре описав їх у Калмуків, Черкесів, Самоєдів і у трех індійських народів: у Варадів, Магарів і Муніпурів. В новіших часах відкрив і описав їх М. Ковалевський у Пшавів, Шевсурів, Сванетів і иньших кавказьких племен. Тут подамо лиш кілька коротких звісток про рід у Кельтів і Германів.

Найдавніші кельтійські закони, котрі переходили ся до наших часів, показують нам рід ще в повнім житю; в Ірляндії живе він що найменше інстинктивно в народній сьвідомости ще нині, хоть Англіїці єго насильством розбили; в Шотляндії він ще в половині XVIII. віку стояв в повнім цвітї, а і тут він упав під впливом воєнної сили англійського законодавства і судівництва.

Старо-уельські закони, списані ще на кілька віків перед англійським завойованєм, найпізнійше в XI. віці, показують ще спільну управу землі цілих сіл, хоть вже лиш яко виїмкові останки колишнього загального звичаю; кожда родина мала пять акрів до власної управи; по при то оброблювано оден кусень спільно а дохід ділено. При анальоїї Ірляндії і Шотляндії немож сумнівати ся, що сі сільські громади репрезентують роди або під-відділи родів, хотьби взновлене розслідженє уельських законів сего безпосередно не виказало. Безпосередно однакож докажують уельські жерела, а з ними і ірляндські, що у Кельтів однопаристе подружє ще в XI. віці не зовсім

було виперте через моногамію. В Уельсі доперва по семи роках подружжє не мож розірвати або лїпше сказавши виповісти. Коли хотьби лиш три ночі бракували до семи лїт, то супруги могли розлучити ся. В такїм случаю наступав подїл: жінка ділила, чоловік вибирав свою пайку. Меблї ділено після певних, дуже гумористичних приписів. Коли чоловік розв'язував подружжє, то мусїв вернути жінці придане і ще дещо; коли жінка, то діставала менче. З дітей діставав чоловік двоє, жінка одно, і то середуще. Коли жінка по розв'язаню подружжя взяла собі другого чоловіка, а перший чоловік її відбирав, то мусїла до него вернути, хотьби вже одною ногою була в новій слюбній постели. А коли обоє жили разом через сім лїт, то ставали чоловіком і жінкою навіть без попередного формального подружжя. Дівчата зовсім не придержували ся строго непорочности перед подружжєм, ані її від них не дуже вимагали; дотичні постанови суть дуже масні і зовсім не відповідають міщанській моральности. Коли жінка допустила ся чужоложства, то чоловік мав право її вибити (оден із 3 случаїв, де єму се вольно було, зрештою був за се караний) але тогди не мїг вже жадати жадної дальшої сатисфакції, бо "за одну і ту саму провину має бути покута або пїмста, але не одно і друге разом". Причини, за-для котрих жінка жадати могла розв'язаня подружжя не тративши нічого з своїх прав при розв'язаню, були дуже обширні: вистарчав вонючий віддих чоловіка. Відкуп, котрий мав бути плачений начальникови племени або королеви за право

першої ночі (*gobr merch*, звідси середовічне назвиско *marcheta*, по французьки *marquett*) грає велику роль в книзі законів. Жінки мали право голосу на народних сходинах. Коли додамо, що в Ірляндії стверджені подібні відносини; що там приходили також подружя заключені на певний час, і жінці при розв'язаню подружя були забезпечені докладно установлені, великі користи, навіть відшкодоване за її домашні услуги; що там приходить "перша жінка" побіч иньших жінок і при розділі наслідства не робить ся ніякої різниці між дітьми слюбними а не слюбними — то маємо образ подружя однопаристого, проти котрого форма подружя існуюча в Північній Америці видає ся строгою, котрий однакж в XI. віці не може дивувати у народа жившого ще за часів Цезара в подружю громаднім.

Ірийський рід (*gens, sept*, племя зветь ся *клейн, клейн Clainne, Clan*) стверджують і описують не лиш давні правні книги, але також англійські юристи XVII. віка, котрих вислано в ціли переміни клянської землі (племенної) на власність англійського короля. Аж до того послідного часу була земля спільною власністю кляна або роду, о скільки її начальники племен не перемінили були в свою приватну власність. Коли член роду помер, одже одно господарство домашне перестало існувати, то начальник (*caput cognationis* звали єго англійські юристи) переводив новий поділ землі цілої території між прочі домашні господарства. Переведене такого поділу відбувало ся, здаєть ся, після приписів і-

стнуючих в Німеччині. Ще тепер находять ся деякі — перед 40 або 50 роками дуже численні — сільські ниви в т. зв. Рендель (Rundale). Мужики, поодинокі арендатори землі, котра колись належала спільно до роду а через англійського завойователя зістала силоміць заграблена, платять кожний аренду за свій шматок, але рілю і луки усіх шматків скидають до купи, ділять їх після положення і якости на "Gewanne", як над рікою Мозель називають, і дають кожному єго уділ в кождім Gewann-i; багниска і пасовиска уживають спільно. Ще перед п'ятьдесяти роками переводжено такий поділ від часу до часу, часом кожного року. Карта нив такого села-рендель виглядає зовсім так само як карта німецького села (Gehoeferchaft) над рікою Мозель. Також в так зв. "factions" жиє рід дальше. Ірляндські мужики ділять ся часто на партії, основані на ріжницях, на перший погляд зовсім недорічних, і для Англійців суть зовсім незрозумілі і здають ся не мати иньшої ціли як улюблені біятики одної фракції з другою. Є се штучне відтворюване розбитих родів, котре на свій лад доказує дальше істнуванне унаслідженого інстинкту родового. В декотрих сторонах живють зрештою члени давних родів ще на давній території; так ще в трицятих роках велика більшість жителів графства Монагая мала лиш чотири родинні назвиска т. з. походила з чотирох родів або клянів\*).

---

\*) Пробувши кілька днів в Ірляндії я переконав ся в живі очи, як дуже сільський нарід жиє ще в представлених родових часів. Властителя ґрунту, у котрого мужик є арендаром, він все



В Шотляндії датує ся упадок устрою родового від подавлення повстання з року 1745. Яким членом сего устрою є шотляндський клян, сего ще дотепер не розсліджено; але се річ певна, що він є складовою частиною сего устрою. В романах Вальтера Скота сей клян стоїть живий перед нашими очима. Є він, каже Морган, “знаменитим взірцем роду що до его організації, его духа, наглядним прикладом панованя житя родового над членами роду... В їх колотнечах і їх кровавій мести, в поділі землі після клянів, в спільнім ужиткованю землі, в вірности членів кляну для начальника і поміж собою находимо однакові всюда характеристичні черти родової суспільности.... Походжене числило ся після права батьківського, так що діти мужчин лишали ся в клянї, а діти жінок переходили до клянів їх батьків”. Факт однакож, що після Беди в королівській родині Піктів панувало спадкове наслідє жіноче, доказує, що в Шотляндії панувало давнїше

ще уважає яко свого рода начальника кляну, котрий має завідувати землею в інтересі усіх, котрому мужик платить данину в формі аренди, від котрого він однакож в случаю потреби має дістати поміч. Так само кожного маючого уважають яко обовязаного помагати своїм біднїйшим сусїдам, скоро вони попадуть в нужду. Поміч така не є милостинею, вона є тим, що біднїшому членови кляну від богатїшого члена або від пачальника кляну по праву належить ся. Зрозумїлі отже скарги політико-економів і юристів, що в Ірляндського мужика годї зацїпити понятє нинїшної пивнїної власности; власність, котра має лиш права а жадних обовязків, для Ірляндця абсолютно не зрозумїла. А з другого боку зрозумїле також, чому Ірляндці, попавши нараз в великі англїйські або америкапські міста, між людей в зовсїм нинїшним моральним і правним поглядами, тратять так легко віру в моральність і право, тратять моральну підставу і часто мусїли сами попадати в деморалїзацію.

право материне. Ба навіть останки пуналюйської родини задержали ся були аж до середних віків так у Уельсців як і у Шотляндців в праві першої ночі, котре начальник кляну або король яко послідний представитель колишних спільних чоловіків управнений був виконувати у кожної молоді, о скілько єго не викуплено.

---

Річ зовсім певна, що Німці аж до вандрівки народів були зорганізовані після родів. Територію між Дунаєм, Реном, Вислою і північними морями заняли они мабуть доперва на кілька віків перед нашим численем; Цімбри і Тевтони були ще ціло в періоді вандрівки, а Свени перейшли доперва за часів Цезара в стан сталої осілости. Про них каже Цезар виразно, що они осіли після родів і споріднень (*gentibus cognationibusque*), а в устах Римлянина з *gens Julia* се слово *gentibus* має тісне значінє, котре не дасть ся ніяким резонованем ослабити. Так діяло ся у всіх Німців; навіть оселене в здобутих римських провінциях відбуло ся мабуть ще після родів. Алеманське народне право потверджує, що нарід осів на здобутій землі на полудень від Дунаю після родів (*genealogiae*); *genealogia* ужита в тим самим розуміню, як пізнійше *Markgenossenschaft* або *Dorfgenossenschaft*. Недавно тому Ковалевський висказав гадку, що сі *genealogiae* були великі спідки домашні (*Hausgenossenschaften*), між котрих розділено край, а з котрих доперва пізнійше розвинуло ся опіле *Dorfgenossenschaft*). То само віднести би належало і до т. зв. "fara",

котрим словом Бургунди і Лянгобарди — одже одно готське і одно герміонське або горішнімецьке плем'я — менше більше а може й зовсім то само означають, що славянська книга правна словом *genealogia*. Треба би однак ще ближше розділити, про що тут властиво говорить ся, чи про рід чи про домашню спілку.

Язикові пам'ятники лишають нас в непевности, чи у всіх Німців було спільне слово для "gens". Етимологічно відповідає грецькому γένος, латинському gens, готське kuni, середногорішнімецьке kuenne котре також в тім розуміню уживає ся. На часи матерного права вказує також то, що назвиско для жінки походить з того самого коріння: грецьке „γυνή“, славянське "жена", готське "gvinno, старопівнічне "kona", "kupa". — У Лянгобардів і Бургундів находимо, як сказано, fara, котре Грім виводить з гіпотетичного коріння fisan, плодити. Се слово я виводив би радше від "faran", іхати, вандрувати, яко означенє складаючого ся майже з самих споріднених, старого відділу вандрівного походу, означенє, котре в протягу кількасотлітної вандрівки, спершу на схід, а опісля на захід, перенесло ся поволи на саму родову спілку. Дальше по готськи sibja, по англосаксонськи sib, по старогорішнімецьки sipria, sipra, Sippe, в старопівнічнім приходить лиш плураль sifjar, споріднені; поодинокє число приходить лиш яко імя богині Sif. Вкінці приходить ще одно слово в пісні Гільдебранда, де Гільдебранд питає Гадубранда "хто его батько поміж мужами в народі... або якого ти рѣду" (eddo huelihhes

snuosles du sis). Оскільки спільне німецьке ім'я для означення роду існувало, то правдоподібно в готським було се "kuni"; за тим говорить не лиш ідентичність з відповідаючим йому словом в споріднених язиках, але також і ся обставина, що від него походить слово "kuning", Koenig, котре первісно означувало начальника роду або племені. Sibja, Sipre, нема тут мабуть що згадувати, по крайній мірі в старопівнічнім sifjar означає не лиш споріднених по крові але і посвоячених, обнимає одже членів що найменше двох родів; слово sif не могло одже бути означенем роду.

Як у Мексиканців і Греків так і у Німців угрупований був порядок боєвий, так кінна ескадрона як і клинова кольонна піхотнича, після родових корпорацій; коли Тацит каже: після родин і споріднень, то невиразне се виражене пояснює ся тим, що за єго часів рід в Римі давно вже перестав бути живим стоваришенем.

Рішаюче одно місце у Тацита, де сказано: брат матери уважає свого сестрінця як свого сина, ба декотрі уважають кровну звязь між вуйком з матерного боку і сестрінцем за сьвятійшу і тіснійшу як між батьком і сином, так що коли жадають закладників, то сестрінець уважає ся яко більша запорука, як рідний син того, кого хочуть обовязати. Тут маємо живу частину роду зорганізованого після матерного права, одже первісного, і то яко щось такого, що Німців поміж иньшими народами відзначає. Коли член такого роду дав рідного сина яко застав на виконанє свого зобовязаня і син упав жертвою за зломанє умови че-

рез батька, то батько за те лиш сам з собою мав розправляти ся. Але коли упав жертвою сестрі-нець, то нарушено найсвятійше родове право; найблизший родовий споріднений, котрий перед всіма иньшими обовязаний був до оборони хлопця або парубка, завинив єго смерть; він або не повинен був давати єго в застав або мусів додержати умову. Колиби ми не мали жадного иньшого родового устрою у Німців, то се одно місце було би достаточне.

Ще більше рішаюче, бо майже о 800 літ пізнійше, є одно місце старопівнічної пісні "Voluspa" про сумерки богів (Goetterdaemmerung) і кінець світа. В сім "лиці віщунки", в котрім, як тепер виказали Банг і Бурге, вплетені також і християнські елементи, сказано при описі часів загального звироднення і зіпсованости, котрі попереджають велику катастрофу: Broedhr munu berjask ok al boenum verdask munu systrungar sifjum spilla. "Брати підоймуть ся на братів і стануть собі убійцями, сестрінці зломлять родину". Sistrunger значить син маминої сестри, і коли такі сини випирають ся свого споріднення по крові, то се у поета є ще більшим злочином як братоубійство. Збільшене лежить в systrungar, котре кладе вагу на споріднене з матерного боку; коли би замість него стояло syskina-boern, діти братів і сестер, або syskina-synir, сини братів і сестер, то другий вірш не містив би в порівнянню з першим жадного збільшення, але противно зменшенє. Одже ще за часів Вікінгів, коли Vaeluspa була написана, пам'ять про матерне право ще не затерла ся була в Скандінавії.

Зрештою матерне право за часів Таціта уступило ся вже батьківському праву по крайній мірі у тих Німців, котрі єму були близше звисні: діти наслідували від батька; де дітей не було, брати і вуйки з батьківського і матерного боку. Допущенє матерного брата до наслідства стоїть в звязи з наведеним власне звичаєм і також доказує, що батьківське право було тогди у Німців ще дуже молоде. Сліди матерного права подибуємо ще і в пізних часах середних віків. Ше й тогди не конче довірювано батьківству, особливо у рабів; коли одже який феодальний пан жадав від якого міста звороту утікшого раба, то в Аугсбургу, в Базель і Кайзерслявтерн мусліло шістьох яко найблизших споріднених по крові і то виключно з матерного боку, заприсягнути рабське походженє заскарженого (Maurer, *Staedteverf.* I., стр. 381).

Дальший останок завмираючого власне права бачимо в незрозумілім майже для Римлянина поважаню жіночого роду у Німців. При умовах з Німцями уважано дівчиці з шляхотної родини за найпевніші закладниці; гадка про те, що їх жінки і доньки можуть попасти в неволю і рабство, є для них страшною і більше як що иньшого загроває їх відвагу в битві; в жінчині бачать вони щось сьвятого і пророчого, слухають її ради навіть в найважнійших справах і так Валледа, бруктерійська сьвящениця на Ліпі була оживляючою душею цілого повстаня Батавів, в котрім Цівіліс на чолі Німців і Бельгійців підорвав панованє Римлян в Галії. Дома панованє жін-

ки незаперечене; правда, що вона, старі і діти мусять також всю роботу робити, чоловік полдє, пє або дармує. Так каже Таціт; але позаяк він не згадує, хто коло землі робить а рішучо заявляє що раби платили лиш податки але панщини не робили, то певне, що загал дорослих муштин виконував ту незначну роботу, якої вимагало хліборобство.

Формою подружя було, як вже було сказано, однопаристе подружє зближаюче ся поволи до моногамії. Строгої моногамії ще не було, бо вельможам дозволено було многоженство. Взагалі дбали Німці строго про непорочність дівчат (в противенстві до Кельтів) а Таціт згадує з особливим теплом про несокрушимість супружної звязи у Німців. Лиш чужоложство жінки подає він яко причину розводу. Але єго оповіданє лишає багато справ невияснених і аж по над міру виразно пробиває ся тут єго змаганє, показати розпустним Римлянам взорець чесного пожитя. Певна однакож річ: коли Німці в своїх лісах були справді такими назвичайними героями чесноти, то треба було лиш незначної стичности з внішним сьвітом, щоби її звести на уровень прочих європейських людей середної мірки; послідні сліди строгости звичаїв щезли серед римського сьвіта ще о много скорше як німецька бесіда. Читайте лиш Григория Турського. Розуміє ся само ссбою, що в первісних німецьких лісах не могла панувати така вирафінована буйність змислових роскошей як в Римі, і в тім відношеню вони також доволі ліпше стояли як римський сьвіт, так що нема потреби навязувати їм такої здерж-

ности в справах плоти, якої нігде і ніколи не було у цілого народа.

З родового устрою походить обовязок, приймати в спадщині неприязнь батька або споріднених так само як і приязнь, — дальше головщина (Wergeld), грошева кара (Buesse) замість кровної мести за убійство або покаліченє. Ся головщина, котру ще одно покоління тому назад уважали учені яко спеціяльно німецьку інституцію, приходить — як доказано — яко злагідніла форма основаної на устрою родовім кровної мести загально між цілими сотнями народів. Між иншими находимо її, так само як і обовязок до гостинности також у американських Індіанів; опис, як гостинність виконувано після Таціта (Germania с. 21), є майже аж до подробиць такий самий, який дає Морган про своїх Індіанів.

Довгі і безконечні спори над тим, чи Німці Таціта одну землю вже остаточно були розділили чи ні, і як дотичні місця у істориків треба розуміти, належить вже до минувшости. Від коли доказано, що спільна управа орної землі через рід а пізнійше через комуністичні громади родинні, котрі Цезар бачив ще у Свевів, а потому слідує по ній приділенє землі поодиноким родинам з періодичним новим розділом, приходить майже у всіх народів, від коли сконстатовано, що сей періодичний новий розділ орної землі задержав ся місцями аж до нинішньої днини, нема чога над справою тою ще дальше розводити ся. Коли Німці від спільної управи землі, котру Цезар Свенам виразно приписує (розділеної або приват-



ної землі орної у них зовсім нема, каже він) в 150 роках аж до Таціта перейшли були: до одиначної управи з новим розділом землі що року, то се справді великий поступ; перехід від спільної управи з новим розділом землі що року, то се справді великий поступ; перехід від спільної управи до повної приватної земельно. власности в такім короткім часі і без всякого посторонного впливу був по просту неможливий. Читаю одже в Таціті лиш то, що він сухими словами каже: вони міняють (або ділять на-ново) управлену землю що року а при тім лишає ся ще доста спільної землі. Є се ступінь хліборобства і присвоєня землі відповідаючий докладно тодішньому родовому устроєви у Німців.

Так я писав в давнійших виданях сеї книжки, і уступ сей лишаю не зміняючи єго. Але тимчасом питанє се поставлено інакше. Від коли Ковалевський доказав, що коли не у всіх то у многих народів яко середний ступінь між основою на матернім праві комуністичною а теперішною ізольованою родиною приходить патрархальна спілка домашна, від тогди питанє не ставить ся вже так, як ще між Маурером і Вайцом, чи спільна власність землі чи приватна, лиш: яка форма спільної власности. Се річ певна, що за часів Цезара у Свевів існувала не лиш спільна власність, але також спільна управа на спільний рахунок. Чи господарською одиницею був рід або спілка домашна або якась комуністична група, що лежить між ними обома; або чи відповідно до ґрунтових відносин

приходили всі три групи, над тим буде мож ще довго спорити. Одже Ковалевський твердить, що описаний у Таціта стан відносить ся не до опіля (Mark- або Dorfgenossenschaft); доперва з сеї послідної розвинуло ся далеко пізнійше з причини приросту людности опіля.

Після сего погляду складали би ся осаді Німців на території, котру вони за римських часів заняли або пізнійше від Римлян відобрали, не з сіл але з великих спілок родинних, котрі обіймали кілька поколінь, брали відповідний простір землі під управу а окружуючі пустки уживали з сусідами яко спільну мархію (Mark). Місце у Таціта, де він говорить про зміну управленої землі, треба би тоді розуміти дійсно в агрономічнім зміслі так, що спілка кожного року орада иньший простір землі а орну землю попередного року лишала облогом або зовсім запускала. При рідкім населеню лишало ся по при то завсігди ще на стілько пустої землі, що не заходила жадна потреба спорів о посідане землі. Доперва по впливі кількох віків, коли число членів домашної спілки до тої степені збільшило ся, що при тодішніх способах продукції спільне господарованє стало неможливе, розв'язали ся родинні спілки; спільні до тепер ріді і луки розділено в звісний спосіб між повстаючі тепер одиночні господарства, зразу на якийсь лиш час, пізнійше раз на завсігди, а ліси пасовиска і води остали ся спільними.

Для Росії такий спосіб розвитку, здав ся, історично зовсім доказаний. Що до Німеччини а

в другій лнії прочих германських країв, то годі заперечити, що ся теория в многих відносинах ліпше пояснює жерела і лекше розв'язує трудно-сти як дотеперішна, після котрої опіле (*Dorf-gemeinschaft*) сягає аж до часів Таціта. Най-давнійші памятники, як приміром *Codex Laure-shamensis* дадуть ся загалом взявши далеко ліпше пояснити при помочи домашної спілки, як при помочи опіля (*Dorfmarkgenossenschaft*). З другого боку однакж вона отвирає нові трудно-сти і нові питання, що домагають ся відповіди. Рішенє можуть тут дати лиш нові досліди; але не можу заперечити, що і для Німеччини, Скандина-вії і Англії сей посередний ступінь домашної спіл-ки має за собою дуже багато правдоподібности.

Коди у Цезара Німці ще лиш що прийшли до сталих осідків, або їх ще шукають, то за ча-сів Таціта мають вони вже повне столітє осіло-сти за собою; а відповідно до того очевидний поступ в продукції средств до житя. Вони жи-вуть в хатах будованих з пнів: їх одіж ще дуже примітивна; грубий плащ з вовни, шкіри звірів, для жінок і знатнійших людей спідна одіж з по-лотна. Їх поживою є молоко, мясо, дикі овочі, і як Пліній додає, вівсяна каша (ще дотепер на-родна страва Кельтів в Ірляндії і Шотляндії); Їх богацтво складає ся з худоби: але худоба ся нездалої раси, мала, непоказьна, без рогів; коні, малі бороняки. Грошей уживано рідко і мало, і то лиш римські. Золота і срібла не переробляли і не цинили єго, желізо була річ рідка і по край-ній мірі у племен над Реном і Дунаєм було майже

лиш спроваджуване, самі они єго не добували. Письмо-руни (наслідуване грецьких або латинських букв) звісне було лиш яко тайне письмо і уживане лише до релігійних чарів. Жертви з людей були ще в уживаню. Коротко сказавши, маємо тут перед собою нарід, котрий лиш що підніс ся був з середного ступіня варварства до висшого. Але коли племена, котрі безпосередно граничили з Римлянами, з причини улешеного довозу римських продуктів промислових не могли розвинути у себе самостійного металевого і текстільного промислу, то утворив ся він безперечно на північнім сході, над східним морем. Збруї найдені в багнищах Шлезвіку — довгий желізний меч, ланцуховий панцир, срібний шелом і т. д. з римськими монетами кінця другого столітя — і німецькі вироби металеві розповсюднені в часах вандрівки народів показують зовсім своєрідний тип доволі вироблений навіть там, де опирають ся на первісно римські взірці. Еміграция до цивілізованої римської держави знівечила сей краєвий промисл, винявши Англію. Як одностайно сей промисл повстав і розвив ся був, се нам показують приміром бронзові клямри; найдені в Бургундії, в Румунії, над Азовським морем могли би були з англійськими і шведськими походити з того самого варстату, а всі суть безперечно германського походження.

Висшому ступіневи варварства відповідає також політичний устрій. Після Таціта існувала всюда рада начальників (*principes*), котра рішала дрібніші справи, а важніші прилагоджувала

для рішення на народних сходинах; ці сходи існують на низшій ступені варварства по крайній мірі там, де їх знаємо, у Американців, ще лиш для роду, а не для племені або союзу племен. Начальники (*principes*) відрізняються ще різко від воєнних старшин (*duces*), зовсім так як у Ірокезів. Начальники живуть вже по часті з почетних дарунків в худобі, Збіжу і т. д. побираних від членів племені; вибирають їх, як в Америці, по найбільшій часті з тої самої родини; перехід до права батьківського сприяє, так як в Греції і в Римі, повільній переміні вибору в наслідність а тим самим і витворенню родини шляхоцької в кождім роді. Ся стара, так звана племенна шляхта загинула по найбільшій часті серед вандрівок народів, або незабавки після сих вандрівок. Старшин воєнних вибрано не оглядаючись на походжене, лиш на спосібність. Вони мали мало власті і мусіли ділати прикладом; властиву власть дисциплінарну в войську приписує Тацит виразно съвященникам. Дійсна сила спочивала в руках народних сходин. Король або начальник племені предводить; нарід рішає — ні: через моркотанє; так: через аклямацію і брєнкїт оружия. Народні сходи суть рівночасно сходинами суду; тут вносять ся скарги і видають ся вироки, тут западають вироки на смерть, котра однакож положена лиш за трусливість, народну зраду і за неприродну розпусту. Також в родах і в иньших підрядних відділах судить загал під проводом начальника, котрий, як в кождім німецькїм первіснїм судї, міг лиш про-

водити при розправі і ставити питання; вирок видавав споконвіку і всюда у Німців загал.

Союзи племен виробили ся були від часів Цезара; у декотрих з них були вже королі; най-висший начальник воєнний стремів вже, як у Греків і Римлян до тиранії і часом її досягав. Такі щасливі узурпатори зовсім однакож не були неограниченими правителями; але починали вже ломати пута родового устрою. Коли визволені раби мали звичайне усліджене становиско, бо не могли належати до жадного роду, то такі любимці нових королів приходили часто до достоїнства, багатства і почестий. То само діяло ся після завоювання римської держави у начальників воєнних, котрі тепер стали королями великих країв. У Франків раби і визволенці короля грали спершу при дворі, а опісля в державі велику роллю; нова шляхта походить в великій части від них.

Одна інституція сприяла дуже витвореню королівства: дружини. Уже у американських червоноскірів бачимо, як по при устрій родовий творять ся приватні компанії в цілі веденя війни на власну руку. Сі приватні компанії стали вже були у Німців постійними товариствами. Воєнний начальник, що здобув собі вже був славу, громадив коло себе гурт молодих, охочих на добич людей, котрі єму, як він їм, обовязані були до особистої вірности. Начальник живив і обдаровував їх, порядкував їх гієрархічно; була се прибочна гвардия і готова до бою громадка до менших, готовий корпус офіцерський до більших походів. А хоть такі дружини мусіли

бути, і приміром у Одоакера в Італії справді були слабкі, то всеж таки вони становили зарід упадку давньої народної свободи, як се показало ся в часах вандрівок народних і після них. Бо передовсім вони сприяли витвореню королівської власти. А по друге, як се вже Тацит запримитив, удержати їх мож було при купі лиш через безперестанні війни і рабівницькі походи. Рабунок став цілю. Коли начальник дружини немав в сусідстві що робити, то йшов з своєю дружиною до иньших народів, де була війна і надія на добич; німецькі помічні народи, котрі під римськими хоругвами воювали в великім числі навіть против Німців, призбирані були по части з таких дружин. Ляндскнехтівство, ся ганьба і нещасте німецького народа, мало тут свої перші початки. Після завойованя римської держави сі дружинники королів становили побіч невольних і римських слуг придворних другу головну часть складову пізнійшої шляхти.

Загалом сказавши мали одже німецькі племена получені в народи такий самий політичний устрій, який розвив ся був у Греків геройських часів і у Римлян так званих часів королівських: народні сходини, раду начальників родів, начадьника воєнного, котрий стремить вже до дійсної королівської власти. Се був найбільше розвинутий устрій, який взагалі міг витворити устрій родовий; був се взірцевий устрій висшого ступіня варварства. Скоро суспільність виросла по за границі, серед котрих устрій сей був достаточний, то і для устрою родового прийшла

последна година; він розпав ся, а на его місце вступила держава.

### VIII. УСРОЄНЄ ДЕРЖАВИ У НІМЦІВ.

Німці були після Таціта дуже численним народом. Приближене представленє о силі поодиноких німецьких народів дістаємо у Цезара; число появивших ся на лівім березі Рена Узіпетів і Тенктерів подає він на 180.000 душ, враз з жінками і дітьми. Одже менше більше 100.000 на поодинокий нарід, а се вже далеко більше як загал Ірокезів в часах їх розцвиту, коли то вони, в несповна 20.000 душ, стали були пострахом цілого краю, від великих озер аж до Огайо і Потомак. Коли возьмемо групувати народи, що осіли були коло Рену і після історичних звісток нам докладнійше відомі, то такий поодинокий нарід займає на карті пересічно тільки місця, як пруський урядовий округ, одже менше більше 10.000 квадратних кільометрів або 182 географічних квадратних миль. А. *Germania Magna* Римлян, аж по Вислу, обіймає круглим числом 500.000 квадратних кільометрів. При пересічнім числі душ поодиноких народів по 100.000 виносило би загальне число душ в *Germania Magna* пять міліонів; для варварського народа поважне число, для наших обставин — 10 душ на квадратний кільометер або 550 на географічну квадратну милю — дуже мале. Але тим число живших тогди Німців ще зовсім не вичерпане. Знаємо, що здовж Карпатів аж до горла Дуная жили німецькі народи готського племені, Бастарни,



Пайкіни і иньші, такі численні, що Пліній зложив з них п'яте головне німецьке плем'я і що вони, що вже 180 перед нашим численем виступають в службі македонського короля Персея, ще в перших роках Августа посунули ся аж в околиці Адриянополя. Коли їх почислимо лиш на мільон, то яко правдоподібне число Німців з початком нашого числення дістанемо найменше шість мільонів.

По оселеню в Германії мусяла людність швидко розмножити ся; вже сам згаданий промисловий поступ доказував би сего. Находки в багновисках Шлезвіка походять, судячи після приналежних до них римських монет, з третього століття. Тоди отже панував вже над східним морем вироблений металевий і текстильний промисл, живі зносини з римською державою і деякий збиток у багатійших — все се признаки густішого населення. Але тодги починає ся також загальна офензивна війна Німців на цілій лінії Рену, римського граничного валу і Дунаю, від Північного аж до Чорного моря — се прямий доказ, що число народа росло і перло за границі. Триста літ тревала борба, серед котрої ціле головне плем'я готських народів (винявши скандинавських Готів і Бургундів) подало ся на полудневий схід і становило лїве крило великої офензивної лінії, в котрої центрі горішні Німці (Герміони) посували ся над горішнім Дунаєм а на правім крилі Іскевони, тепер Франками звані, посували ся Реном; Інгевонам припало завойованє Британії. При кінци пятого століття римська дер-

жава безсильна, безкровна і безпомічна лежала отворена перед вдираючими ся Німцями.

Стоялисьмо перше над колискою старосьвітної грецької і римської цивілізації. Тут стоїмо над її домовиною. На всі краї Середземного моря розтягав ся нівелюючий вплив римського сьвітового панованя, і то цілими віками. Оден лиш язик грецький не дав ся знівечити, а зрештою всі національні язики мусіли уступити місце зіпсованій латинщині; не було жадних національних ріжниць, не було вже ані Гадів ані Іберів, Лігурів, Норіків, всі вони стали Римлянами. Римська адміністрація і римське право знівечили всюда давні родові звязки, а тим самим послидні останки льокальної і національної самодіяльности. Новоспечені Римляне не давали натомисть нічого нового; вони не були виразом жадної національности, лиш виразом браку всякої національности. Едементи нових націй находили ся всюда; латинські нарічия ріжних провінцій відділювали ся від себе чим раз більше; природні границі, котрі з Італії, Галії, Іспанії, Африки зробили були давнійше самостійні території, існували ще й тепер і давали ся в знаки. Але нігде не було тої сили, котра-б з тих елементів могла спотти нові нації. Нігде не було ще й сїду якої небудь спосібности до розвою, якої небудь опірної сили, а тим менше якої творчої сили. Величезну масу людности сеї величезної території вязала лиш одна сила в одну цілість: римська держава, а держава ся була з часом її найбільшим ворогом і гнобителем. Провінції

знищили Рим; Рим сам став був провінціяльним містом як і інші міста, — місто, котре мало певні привілеї, але вже не панувало, вже не було осередком світової держави, навіть не було вже престольним містом цїсарів і віце-цїсарів, котрі проживали в Константинополі, Тревїрі, Медиоляні. Римська держава стала великанською, скоплікованою машиною, призначеною виключно на те, щоби висисати підданих. Податки, державні панщини і ліверунки всякого рода заганяли масу людности в чим раз то більшу нужду; а давленє збільшувало ся аж до незносности через здирства намісників, екекуторів податкових, жовнярів. Ось до чого довела римська держава своїм світовим панованєм: своє право істнованя опирала вона на удержаню порядку внутрішнього і на обороні против варварів на внї. Але її порядок був гірший як найгірший не порядок; на варварів, против котрих вона горожан ніби-то боронила, ждали сі послїдні як своїх спасителїв.

Не менше розпучливим був стан суспільности. Вже від послїдних часів републики панованє Римлян мало на цїли безпощадне визискуванє здобутих провінцій; цїсарство сего не усунуло але противно управильняло его. Чим більше держава упадала, тим висше підносили ся податки і свїдченя, тим безвстиднійше урядники грабили і дерли. Торговлю і промисл народовладні Римляне ніколи не уважали яко відповідне для себе занятє; лиш в лихві перестигли вони всіх перед собою і по собі. Що найшло ся було і задержало ся з торговлі, то загибло від здир-

ства урядників; а що помимо того ще яко-такo перебило ся, то припадає на східну, грецьку половину держави, котра не входить в рамки наших дослідів. Загальне зубожінє, упадок торгoвлі, ремесла, штуки, зменшенє людности, упадок міст, поворот рільництва на низший ступінь—такий був остаточний результат римського сьвітового панованя.

Хліборобство, котре в цілім стариннім сьвіті становило головну галузь продукції, стало тепер ще важнійше. В Італії, де лятіфундії з кінцем республіки займали майже всю територію, уживано їх в двоякий спосіб. Або яко пасовиско, де людність уступила місце вівцям і волам, а їх догляд вимагав лиш небогато рабів. Або яко вільні, котрі при великій масі рабів займали ся огородною культурою на велику скалю, по части для збиткового ужитку властителя, по части на продаж на міських торгах. Великі пасовиска удержали ся і може навіть роширили ся; маєтности з віллями і їх огороднича культура підупала із зубоженєм властителів і з упадком міст. Господарка лятіфундій основана на праці рабів вже не рентувала ся; але тогди вона була єдиною можливою формою великого рільного господарства. Дрібна культура стала знов єдиною формою, котра оплачувала ся. Одну віллю за другою розбивали на малі парцелі і віддавали їх вільним арендаторам, котрі платили певну означену суму, або так званим *partiarii* (на спілку), котрі були бідше управителями як арендаторами і за свою працю діставали шесту або навіть дев'яту частину річного продукту. Переважно однакож

віддавано сі малі парцелі кольоніям, котрі за них платили певну означену річну квоту, були приковані до ґрунту і з своєю парцелею могли бути продані; вони не були вправді невільниками, але й вольними не були, не сміли женити ся з вільними а їх подружя між собою не уважали ся подружжями повновольними, лиш так як подружя рабів, яко просте наложництво (*contubernium*). Були се попередники середновічних підданих.

Старанне невільництво вже пережило ся було. Ані на селі в великих сільських господарствах ані в міських мануфактурах воно не давало вже такого приходу, котрий би варт був ложенного на него заходу — на їх продукти не було торгу. А дрібне хліборобство і дрібне ремесло, на котре зійшла була великанська продукція цвітучого періоду держави, не потребувало численних невільників. Ще лиш для домашних і збиткових невільників у богачів було місце в суспільности. Але загибаюче рабство все ще на стілько вистарчало, щоби всю продуктивну працю удержати в характері рабської праці, недостойної вольного Римлянина, котрим був тепер кождий. З того пішло з одного боку зростаюче число визволень непотрібних рабів, котрі для властителя були тягаром, а з другого боку збільшене кольонів і зледащілих вольних людеј (щось в роді *poor whites* в колишних державах американських опертих на невільництві). До повільного вимираня старинного рабства християнство зовсім нічим не причинило ся. Воно цілими віками існувало в римській державі побіч з рабством, і пізнійше ні-

коли не спирало торгівлі рабами у Християн, ані у Німців на півночі, ані у Венеціанів на середземнім мори, ані пізнійшу торгівлю неграми. Рабство упало тому, що вже не оплачувало ся. Але загибаючи дишило воно по собі поганий слід в проскрипції праці вольних людей. В тім лежало власне безвихідне положенє римського сьвіта: рабство було економічно неможливим, а праця вольних людей була морально проскрібована. Тамто вже не могло, а ся ще не могла бути основною формою суспільної продукції. Помочи тут могла лиш цілковита революція.

Не лїпше було і в провінціях. Найбільше звісток маємо з Галії. По при кольонів були тут ще вольні дрібні мужики. Щоби забезпечити ся против насильств урядників, судив і лихварів, подавали ся вони часто під опіку, під патронат якого вельможи; а робили се не лиш поодинокі люде, але й цілі громади, так, що цісарі видавали против сего в четвертім віці кілька разів заборони. Але щож то помогло шукаючим опіки? Патрон ставив їм условину, щоби вони власність своїх ґрунтів перенесли на него, а він то забезпечував їм досмертне ужиткованє — підступ, котрий і церков в IX. і X. віці для збільшеня своїх посілостей ґрунтових жваво наслідувала. Але тогди, около року 475, єпископ Сальвіян з Марсилії виступає з обуренем против такої крадіжи і оповідає, що гнобленє римських урядників і великих властителів маєностей стало таке жорстоке, що богато “Римлян” утікало в краї заняті вже варварами а осілі там римські

горожане нічого так не бояли ся, як повороту під Римське панованє. З убожества продавали родичі часто своїх дітей в неволю, як се доказує закон виданий проти такої продажи.

За то, що німецькі варвари увільнили Римлян від їх власної держави, забрали вони їм дві третини всеї землі і поділили поміж себе. Поділ відбував ся після родового устрою; за-для релятивно невеликого числа завойователів лишили ся великі просторони землі неподіленими в посіданю або цілого народа або поодиноких племен і родів. В кождім роді льосовано орну землю і луки поміж поодинокі домашні господарства рівними пайками; чи від часу до часу відбували ся нові надїлення, сего не знаємо; в кождім случаю вони в римських провінциях скоро пішли в непамять а поодинокі надїли стали приватною власністю, альодом, котрий мож було позбути. Ліс і пасовиско лишило ся неподіленим до спільного ужитку; ужиток сей і спосіб управи розділеного поля упорядкований був після давного звичаю і після постанови загалу. Чим довше рід сидів в своїм селі, і чим більше Німці і Римляне поволи зливали ся з собою, тим більше опертий на спорідненю характер звязи уступав перед територіяльним: рід щез з опілю (Markgenossenschaft), хоть в сїм послїднім видко все таки багато слідів, котрі показують, що єго походженє опирає ся на спорідненю чденів. Таким чином родовий устрій перейшов що найменше в краях, де удержувало ся опіля, — в північній Франції, Англії, Німеччині і Скандинавії — звільна в

устрій територіяльний і через те міг зложити ся яко складова часть в державу. Але всеж таки він задержав свій первісний природний демократичний характер, властивий родовому устроєви і таким способом навіть в накинений єму пізніше скошлявілій формі уратував частину родового устрою а тим самим оружіє в руках пригноблених верств аж до нинішної днини.

Коли таким способом кровна звязь в роді скоро загинула, то стало ся се тому, що через завойоване також і органи племені і цілого народа звиродніли. Знаємо, що пануванє над завойованими не дасть погодити ся з родовим устроєм. Тут бачимо се на великі розміри. Німецькі народи, пани римських провінцій, мусіли то своє завойованє зорганізувати. Але маси Римлян немож було ані прийняти в склад родових корпорацій, ані над ними при помочи тих корпорацій панувати. Замість римської держави треба було на чолі римських льокальних адміністраційних тіл, котрі в великій части дальше існували, поставити якогось заступника, а таким заступником могла бути лиш якась иньша держава! Органи родового устрою мусіли одже таким чином переімінити ся в державні органи, і то, відповідно до напіраючих обставин, дуже скоро. А найблизшим представителем народозавойователя був воєнний начальник. Забезпечене завойованої території на внутр і на вні вимагало скріплення єго власти. Прийшов час на переіміну воєнного начальства в королівство: і переіміна ся доконала ся.



Возім державу Франків. Тут побідившому народови Салів припали на власність не лиш просторі римські державні посілости, але ще також всі дуже великі землі, котрі не розділено поміж більші і менші опіля (Gau und Markgnossenschaften), а іменно всі більші лісові просторони. Першим ділом франконського короля, котрий із звичайного найвисшого військового начальника, що йно перемінив ся в дійсного начальника краю, було, що він власність народа перемінив в королівске майно, що ту народну власність заграбир і між своїх дружинників роздарував або наділив. Ся дружина, котра первісно складала ся з его особистих воєнних дружинників і з прочих нисших військових начальників, збільшила ся скоро не лиш Римлянами т. є. зроманізованими Галями, без котрих він за-для їх письменности, за-для їх образования, їх знаня романського краєвого і латинського письменського язика і права краєвого не міг обійти ся, але також рабами, підданими і визволенцями, котрі становили его придворну службу і з поміж котрих він вибирав своїх любимців. Між усіх них землю народну пайками зразу роздаровувано, а пізнійше в формі бенефіції на ціле житє короля наділювано і так коштом народа покладано основу до витвореня нової шляхти.

Але на тім не кінець. Такою просторою державою не мож було управляти при помочи колишнього устрою родового; рада начальників, коли вже давно не вийшла з ужитку, не могла би була збирати ся і її скоро заступила стара

дружина короля; колишні народні сходини удержали ся вправді для людського ока, але зійшли також скоро на прості сходини низших військових начальників і новонаставших вельмож. Вічні домашні війни і війни ведені в цілі завойовання, сі послідні особливо за Кароля Великого, так само знищили і на нінащо звели вольних ґрунтовних мужиків в послідних часах республіки. Вони, що первісно становили усе войско, а після завойовання Франції були єго найчільнішою частиною, так були на початку девятого століття зuboжіли, що ледви пятій годен був виступати в похід. На місце народного війська вольних мужиків, громадженого безпосередно королем, настало войско зложеное з служебних людей новонаставших вельмож, між ними також прикріплені до землі мужики, потомки тих, що перше не знали жадного пана окрім короля, а ще давніше зовсім жадного, навіть короля не знали. Під наслідниками Кароля довершила ся руїна франконського мужицтва через внутрішні війни, через неміч королівської власти і самоволю вельмож, до котрих причисляти треба також опільних графів (Gaugrafen), установлених ще через Кароля і змагавших до наслідности свого уряду, а в кінци через напади Норманів. В пятьдесят літ по смерти Кароля Великого франконська держава так само лежала безсильна перед Норманами, як чотириста літ тому назад римська держава перед Франками.

І не лиш безсильність на внї, але також і внутрішній лад а властиво нелад суспільний був

майже такий самий. Вольні франконські мужики  
найшли ся в подібнім положенню, як їх поперед-  
ники, римські кольони. Зруйновані війнами і  
грабіжами мусіли віддати ся під опіку новона-  
ставших вельмож або церкви, бо королівська  
власть була за слаба, щоби їх боронити; але за  
сю опіку мусіли вони дорого заплатити. Як пер-  
ше гальські мужики, так і вони мусіли перенести  
власність своїх ґрунтів на патрона і діставали ті  
самі ґрунта від него назад яко чиншове майно  
під всілякими і змінюючими ся формами, але  
завсїгди за сьвідченєм певних услуг і податків.  
Раз поставлені в такий стан залежности стратили  
вони поволи також і свободу; по кількох поколі-  
нях були вже по найбільшій часті невільниками.  
Скорість, з якою відбув ся упадок вольного му-  
жицтва, показує нам Ірмінова книга ґрунтова  
аббатства Сен-Жермен де Пре, тогди коло, тепер  
в Парижі. На просторій, в околиці розкинутій  
ґрунтовій посілости сего аббатства сиділо то-  
гди, ще за житя Карля Великого, 2080 кольонів,  
35 літів, 229 рабів і лиш 8 вольних комірників.  
Звичай, котрий Сальвіян назвав був безбожним,  
що патрон власність ґрунту мужицького казав на  
себе переносити і ґрунт той віддавав мужикови  
лиш на досмертне уживанє, стала тепер й церков  
против мужиків загально практикувати. Панщи-  
на, котра тепер чим більше приходила в уживанє,  
мала свій первообраз так само в римських анга-  
рїях, примусових сьвідченнях на річ держави як  
і в сьвідченнях німецьких опільників (Markge-  
nossen) на будованє мостів і доріг і иньші спіль-

ні ціли. На перший погляд одже маса людности завернула на то само місце, на котрім стояла з початку, чотириста літ тому назад.

Але се лиш було доказом двох річей: Перше що суспільне угрупованє і розділенє власности в упадаючій римській державі зовсім відповідало тодішньому ступеневі продукції в хліборобстві і промислі, одже було конечне; а друге, що той ступінь продукції в слідуючих чотирьох роках ані не упав був значно, ані значно не підніс ся. Одже з тою самою конечністю витворив був знов таке саме розділенє власности і такі самі верстви людности. Місто стратило було в послідних століттях римської держави своє колишне панованє над селом а в перших століттях німецького панованя ще єго не було відзискало. Було се наслідком назького ступеня розвою хліборобства і промислу. Таке загальне положенє витворює конечним способом великих пануючих властителів землі і дрібних зависимих мужиків. Великанські, але майже без сліду пропавші експерименти Кароля Великого з славними цісарськими вілями доказують, як тяжко було заціпити на такій суспільности з одного боку господарку римських латифундій з невільниками, а з другого боку новійшу велику культуру з ланщинною роботою. Лиш монастирі вели ті експерименти дальше і лиш їм вони приносили пожиток; але монастирі були аномальні корпорації суспільні, основані на безженстві; вони могли щось виімково зділати, але власне тому мусіли самі остати ся виімками.

А все-ж таки зроблено в тих чотириста роках один крок наперед. Бо хоть при кінці находимо майже ті самі головні верстви як і на початку, то люде, що входили в склад тих верств, стали иньшими. Зникло старосьвітне рабство, зникли зледашілі убогі вольні, котрі з погордою відносили ся до праці, уважаючи її рабською. Між римським кодьоном а новим до землі прикріпощеним мужиком стояв вольний франконський мужик. Упадаючий Рим умер і ляг в могилу. Суспільні верстви девятого столітя утворили ся не в багні загибаючої цивілізації; але в болях породу, нової. Нове покоління, і пани і слуги, було в порівнаню з своїм римським попередником поколінням мужиків. Істнованє могучих ґрунтових панів і служебних мужиків було в Римі безвихідною формою упадку старого сьвіта, а тут воно було початком нового розвою. А зрештою, якби непродуктивними й не здавались сі чотириста лїт, то всеж таки вони лишили по собі оден великий результат: теперішні народности, нове уформованє і угрупованє западно-европейської людскости для грядущої історії. Німці справді омивали були наново Европу, і тому упадок держав германського періоду закінчив ся не нормансько-сараценським підневоленем але дальшим розвитком бенефіцій і підданя під опіку (коммєндації) до феодалїзму і таким великим розмноженєм людности, що вона в несповна двіста лїт потому могла без великої шкоди перенести великі втрати в людях, в часах хрестоносних походів.

Який же се був тайний чарівний спосіб, котрим Німці впоїли в завмираючу Европу нову животну силу? Чи се була якась вроджена німецькому племени чудова сила, як то німецька шовіністична істориографія вигадує? Зовсім ні. Німці були, особливо тоді, дуже спосібним арийським племенем і були в повнім живім розвою. Однакож не їх специфічні народні прикмети відмолодили Европу, але по просту їх — варварство, їх родовий устрій.

Їх особиста спосібність і хоробрість, їх любов свободи і демократичний інстинкт, котрий у всіх публичних справах бачив свої власні справи, коротко сказавши, всі ті прикмети, котрих Римлянин вже не мав, а котрі одні годні були з болота римського сьвіта утворити нові держави і дати вирости новим народностям — щож вони були иньшого, як характеристичні черти варварів висшого ступіня — плоди їх родового устрою?

Коли вони старинну форму моногамії переіначили, панованє мужчин в родині зробили лагіднійшим, жінці дали висше становиско як де-небудь в клясичнім сьвіті, то що-ж їх зробило до всего того спосібним, як не їх варварство, їх родові привички, їх жива ще спадщина з часів матерного права?

Коли вони хоть в трех найважнійших краях, в Німеччині, північній Франції і Англії, встигли до феодальної держави перенести живцем шматок дійсного родового устрою в формі опіль (Markgenossenschaften), і тим підневоленій вер-

стві, мужикам, навіть серед найтяжшої середно-вічної неволі, дали льокальну організацію і спосіб опору, якого не мали ані старинні невільники, ані нинішні пролетарі — то кому-ж за се мають подякувати, як не свому варварству, свому чисто варварському способу осілости після родів?

А в кінці, коли встигли виробити лагіднійшу форму неволі, практиковану вже в їх рідній стороні, і **недійшли до острійшої**; — коли встигли виробити форму, котра як Фуре перший підніс, дала підневоленим змогу освободити ся поводи але колективно **яко верства** (*fournit aux cultivateurs des noyens d'affranchissement collectif et progressif*); форму, котра власне за-для того стоїть високо над невільництвом — то кому маємо за се подякувати, коли не їх варварству, за-для котрого вони ту лагіднійшу форму неволі не розвинули були до цілковитого рабства?

Все, що Німці животного і животворящего вщепили в римський сьвіт, було варварством. І справді, лиш варвари годні відмолодити сьвіт, котрого конаюча цивілізация повергла в неміч. А найвисший ступінь варварства, до котрого і в котрім Німці перед вандрівкою народів піднесли ся, був як раз найпридатнійший до такого діла.

## ІХ. ВАРВАРСТВО І ЦИВІЛІЗАЦІЯ.

Ми прослідили упадок родового устрою у трех великих народів: у Греків, Римлян і Німців. Прослідім на закінчене загальні економічні умовини, котрі родову організацію суспільности

вже на висшій ступені варварства підкопали і з початком цивілізації зовсім усунули. Тут буде нам “капітал” Маркса так само помічний як і книжка Моргана.

Рід виріс на середнім, розвивався даліше на висшій ступені дикости, а до найвисшого розвитку, о скільки наші жерела дозволяють оцінити, піднісся на низшій ступені варварства. Пічемо одже від сего ступеня.

Яко примір мусять нам послужити американські червоноскірці; тут находимо родовий устрій зовсім вироблений. Племя складалося з кількох, переважно двох родів; з зростаючим числом людности кождий з сих первісних родів розпадаєся на кілька дочерних родів, для котрих матерний рід стає фратриею; само племя розпадаєся на кілька племен, а в кождім з них віднаходимо в великій часті первісні роди; в декотрих случаях споріднені племена лучаться в союз. Ся поєдинча організація зовсім відповідає суспільним відносинам, з котрих вона виросла. Вона не є нічим більше як лиш їх питомим, природним угрупованєм, вона годна полагодити всі суперечки, які серед так організованої суспільности можуть зайти. На внї вирівнювалаб все війна; вона може закінчити ся знищенєм племени, але ніколи єго підневоленєм. Родовий устрій не знає ані панованя ані неволі, і се надає єму з одного боку величній, але з другого обмежений характер. У внутрішніх відносинах нема ще ніякої різниці між правами і обовязками. Питане, чи участь в публичних



справах, кровна пімста або її заспокоєнє, є правом чи обовязком, для Індиянина не існує; воно би єму видавало ся так само недорічним як питанє: чи їсти, спати, полювати є правом чи обовязком. Так само неможливий є розділ племені або роду на ріжні верстви. А се веде нас до розслідження економічної підвалини сего устрою.

Населенє є дуже рідке: густійше воно лиш на тім місци, де племя проживає; на вкруги сего місця лежить передовсім територія призначена для польованя, потому іде неутральний охоронний ліс, котрий єго ділить від иньших племен. Поділ праці є чисто природний і існує лиш між обома полами. Чоловік ходить на війну, іде полювати, рибу ловити, добуває сирий материял для поживи і потрібні до того знаряди. Жінка доглядає хати, лагодить страву і одіж, варить, ткає, шиє. Кожде з них є властителем знарядів, котре воно зробило і уживає: чоловік властителем оружя, приладів до польованя і риболовлі, жінка властителькою домашньої посудини. Домашнє господарство є комуністичне між кількома, часто між многими родинами\*). Що спільно зроблено і уживано, то становить спільну власність: хата, город, човен.

Але люде не всюди лишили ся на тім ступени. В Азії найшли вони звірята, котрі мож було освоїти а освоївши дальше підгодувати.

---

\*) Особливо на північно-західнім побережю Америки, гляди Бенкфорт. У Гейдегів (*Haidah*) на острові королеві Шарльотти приходять домашні господарства аж до 700 душ під одним дахом. У Нутків (*Nootka*) жили цілі племена під одним дахом.

Дику байволицю треба було вполювати, освоєна давала кожного року теля, а до того ще й молоко. Деякі з найбільше розвинутих племен — Арийці, Семіти, а може також і Туранці — зробили освоюванє, а пізнійше вже лиш саму годівлю і догляд худоби головною галузею своєї праці. Пастуші племена виділили ся з прочої маси варварів: **се був перший великий суспільний поділ праці**. Пастуші племена продукували не лиш більше поживи але й иньшу як иньші варвари. Вони мали не лиш більше молока, молочних продуктів і мяса, але також шкіри, вовну козячу шерсть і всіляке прядиво і тканини, котрі помножували ся з масою сирого материялу. Через то стала по раз перший можливою правильна виміна відбувати ся лиш при нагоді; а особлива зручність в виготовленю оружий і знарядів могла довести до хвилевого поділу праці. Так найдено на багато місцях останки варстатів для камінних прирядів з пізнійшого камінного періоду; артисти, котрі тут виробляли свою зручність, працювали правдоподібно, так як ще й тепер сталі ремісники індійських родових громад, на рахунок загалу. Але ніяким способом не могла на сім ступени повстати иньша виміна як лиш серед самого племена, та й вона була лиш виімковою, принагідною. Тут однакож, по виділеню пастуших племен, маємо готові всі умовини до виміни між членами ріжних племен, до її виробленя і скріплення яко правильної інституції. Первісно вимінювало племя з племенем, через начальни-

ків роду; але коли череди стали переходити в приватну власність, почала чим раз більше перемагати виміна між поодинокими людьми, аж поки не стала єдиною формою. Головним предметом, котрий пастуші племена віддавали своїм сусідам в заміну, була худоба; худоба стала тим товаром, котрим оцінювано всі иньші товари. Коротко сказавши, худоба отримала функцію грошей і сповняла службу грошей вже на сім ступени. Так конечно і скоро розвинула ся вже з самого початку виміни товарів потреба грошевого товару.

Огородництво не було мабуть азиатським варварам низшого ступіня звисне і появило ся у них найпізнійше на середнім ступени, яко попередник рільництва. Клімат туранської високорівнини не допускає пастушого життя без запасів паші на довгу і остру зиму; управа сіножатей і збіжа була одже умовиною такого життя. То само відносить ся і до степів на північ від Чорного моря. А скоро лиш почали збіже управляти для худоби, то незабавки стало воно поживою також для людей. Управлена земля була ще власністю племені, котру племя передавало до ужитку родови, а рід домашнім спілкам а в кінці й поодиноким людям; мали они на ній певні права посідання, але й нічого більше.

З поміж промислових здобутків сего ступіня особливо важним є два. Перший є ткацький станок (кросна), а другий топлене металеві руди і перероблюванє металів. Мідь, цина і зложена з них бронза були найважнійші;

бронза давала придатні знаряди і оружє, але не годна була виперти камінних знарядів; лиш желізо могло се зробити, але желіза не уміди ще добувати. Золото і срібло зачали вже уживати яко клейноти і окрасу, а їх вартість мусіла вже тогди бути далеко більша як міді і бронзи.

Через піднесенє продукції у всіх галузях — в годівлі худоби, хліборобстві, домашнім ремеслі — годна була робуча сила чоловіка витворити більше продуктів, як було потрібно до її виживленя. Рівночасно піднесла ся через то щоденна скількість роботи, котра припадала на кожного члена роду, домашної громади або поодинокі родини. Показала ся потреба нових сил робучих. Достарчила їх війна: з воєнних потомків зроблено рабів. Перший великий суспільний поділ праці з своїм піднесенєм продуктивности праці, одже богацтва і з своїм розширенєм подя продукції потягнув за собою, в даних історичних загальних условинах, кінечним способом рабство. З першого великого суспільного поділу праці вийшов перший великий розкол суспільности на дві верстви: панів і рабів, визискуючих і визискуваних.

Коли і як череди перейшли із спільного посіданя племені або роду на власність поодиноких начальників родин, про се ми до тепер не знаємо нічого. Стало ся се мабуть на сім ступени. Але череди і прочі нові богацтва доведи до революції в родині. Про заробок дбати мав завсїгди чоловік, він продукував приряди до зарібку і був їх властителем. Череди

були новим средством заробкованя, їх первісне освоєне і пізнійше розплоджене було єго ділом. До него одже належала худоба, до него товари, і раби добуті дорогою заміни за худобу. Вся та надвишка, котру заробок тепер давав, припадала чоловікови; жінка ужиткувала се все; але не мала участи в власности. “Дикий” вояк і стрілець вдоводяв ся другим по жінці місцем в хаті; “лагіднійший” пастух, зарозумілий на своє багатство, випер ся на перше місце а жінку відсунув на друге. І вона не могла жалувати ся. Поділ праці в родині унормував був розділ власности між чоловіком і жінкою; сей поділ остав той сам; а помимо того перевернув дотеперішні домашні відносини до гори ногами, а то лиш за для того, що змінив ся поділ праці по за родиню. Тота сама причина, котра забезпечувала жінці її колишне верховодженє дома: її ограниченє на домашню роботу, тота сама причина забезпечила тепер чоловікови панованє дома: домашна робота жінки зникла тепер по при заробкованю чоловіка; робота чоловіка становила все, а жінчина стала лиш дрібним додатком. Вже тут показує ся, що освободженє жінки, її зрівнанє з чоловіком поти буде неможливе, поки жінка буде виключена від суспільної продуктивної праці і ограничена лиш на домашню приватну роботу. Освободженє жінки буде аж тогди можливе, коли вона зможе брати участь в продукції на велику, суспільну міру, а домашна робота лиш мало часу буде їй забирати. А се стало можливим доперва через

теперішній великий промисл, котрий не лиш допускає жіночу роботу на великі розміри, але навіть її рішучо вимагає, а окрім того також і приватну домашню роботу старає ся чим раз більше перемінити в публичний промисл.

Фактичне верховодженє чоловіка дома звало послідну запору єго виключного панованя. Панованє се закріпив і увіковічив упадок матерного права, заведене права батьківського, повільний перехід однопаристого подружя в моногамію. Але се підкопало давний родовий устрій: одиночна родина стала силою і піднесла ся грізно против роду.

Найблизший крок веде нас на висший ступінь варварства, до періоду, в котрім всі культурні народи перебувають свої геройські часи; часи желізного меча, але також желізного плуга і сокири. Желізо перейшло в услуги чоловіка, послідний і найважнійший з поміж усіх сирих материялів, котрі становили переворот в історії. При помочи желіза можливим стало хліборобство на більших просторонях, корчованє обширних лісів; воно дало ремісникови знаряд такий твердий та острый, що єму жаден камінь, жаден новий звісний металъ не годен був оперти ся. Всьо то стало ся поволи: перше желізо було часто ще мякше як бронза. Тому-то камінне оруже щезало лиш поволи; не лиш в пісьні Гільдебранда, але ще 1066 року під Гастінгс уживано в битві камінні сокири. Але поступ відбував ся тепер без перестанку, з меншими перервами і скорше. Місто, котрого доми кладені з каменя або з цегли були

окружені камінними мурами і вежами, стало центральним осідком племені або союзу племені; був се величезний поступ в будівництві але й признака більшого небезпеченства і більшої потреби оборони. Богацтво росло швидко, але jako богацтво одиниць; ткацтво, оброблене металів і иньші ремесла, котрі все більше виділювали ся, розвивали чим раз більшу ріжнородність і артистичну вправу в продукції; управа землі давала окрім збіжа, стручкових плодів і овочів також ще оливу й вино, котрих люде навчали ся виробляти. Такої ріжнородної діяльності не годна вже була одна і тота сама одиниця доконувати; наступив одже другий великий поділ праці; ремесло відділило ся від хліборобства. Безнастанне піднесенє продукції а з нею й продуктивности праці піднесло вартість робочої сили чоловіка; рабство, котре на попереднім ступени ще спорадично приходило, стає тепер складовою частею суспільної системи; раби перестають бути звичайними помічниками, їх гонять тепер цілими купами на роботу в поле і до варстату. З розділом продукції на дві великі головні галузи, на хліборобство і ремесло, настає продукція безпосередно для виміни, продукція товарів; з нею настає торгівля, не лиш внутрішня і на границях племені, але вже також і заморська. Але все се є ще дуже не розвинуте; шляхотні металі починають ставати переважним і загальним товаром грошевим, але ще їх не вибивають на монету лиш вимінюють після дійсної ваги.

Побіч вольних і рабів настає ріжниця між

богатими і біднішими — з новим поділом праці новий розкол суспільности на верстви. Різниця в посіданню між поодинокими начальниками родин розбивають давню комуністичну домашню громаду (спільку) всюда, де ще до тепер була задержала ся, а з нею також і спільну управу землі на рахунок сеї громади. Орна земля дістає ся поодиноким родинам на уживане зразу на якийсь час, а пізнійше на завсїгди, перехід до повної приватної власности відбуває ся звільна і рівнобіжно з переходом однопаристого подружжя в моногамію. Поодинокі родини починає ставати економічною одиницею в суспільности.

Густійше населене силує людей збивати ся тісніше до купи, на внутр і на внї. Союз споріднення племен стає всюда конечним також їх зливає в одну цілість, а тим самим зливане відділених племенних територій в одну загальну територію народну. Військовий начальник народа — *rex, basileus thiudans* — стає необхідним. сталим урядником. Настають народні сходини, де їх ще не було. Військовий начальник, рада, народні сходини суть органами військової демократії, котра розвинула ся з родової суспільности. Кажемо: демократії військової — бо війна і організація до війни стали тепер нормальними функціями народного життя. Багатства сусідів дражнять захланність народів, у котрих громаджене багатств є вже одною з годовних цілей життя. Вони варвари: рабувати для них лекше і навіть чеснійше як заробляти. Війна, ведена давнійше лиш для пімсти за надужитя або для роз-



ширення затісної території, веде ся тепер для самого рабунку, стає сталою галузею заробкованя. Так само діє ся і в справах внутрішних. Рабівничі війни підносять силу найвисшого військового начальника і підначальників; звичайний вибір наслідників з тих самих родин переходить поволи, особливо під заведеня батьківського права, в наслідність, котру нарід зразу лиш терпів, а котру начальники опісля собі претендували а в кінци узурпували і таким способом покладано основи наслідного королівства і наслідної шляхти. Так одже органи родового устрою відривають ся поволи від свого коріня в народі, роді, фратрії, племені і весь родовий устрій перемінює ся в щось собі зовсім противного: з організації племен для вольного порядкованя своїх питомих справ стає він організацією для грабіжи і підневоленя сусідів, а відповідно народної волі в самостайні органи панованя і підневоленя народа. А се ніколи не було би можливе, колиб жажда багатств не була членів роду поділила на богатих і бідних, колиб "ріжниця власности серед того самого роду не була єдності інтересів перемінила в антагонізм членів роду" (Маркс) і колиб розповсюдненє рабства не було почало виробляти переконаня, що заробок на насущний хліб є діяльність достойна лиш рабів, котра більше приносить сорому як рабунок.

---

Стоїмо тепер на порозі цивілізації. Вона починає ся новим поступом в поділі праці. На найнижшій ступени продукували лиш безпосередно

для власної потреби; акти виміни приходили лиш випадково, коли часом якого продукту було над міру багато. На середнім ступени варварства находимо у пастуших народів в худобі вже таку посілість, котра при певній великості чере-ди дає звичайно надвижку по над власну потребу, а рівночасно находимо поділ праці між пастуши-ми народами а племенами менше розвистими, ко-трі не мали черед, маємо одже два побіч себе існуючі ступені продукції, одже й условини правильної виміни. Висший ступень варварства дає нам дальший поділ праці між хліборобством і ремеслом, а через те продукцію, при котрій чим раз більша часть продуктів праці призначе-на була безпосередно для виміни, так що виміна поміж поодинокими продуцентами стає живот-ною konieczністю. Цивілізація скріпляє і збільшує всі сі дотеперішні поділи праці, особливо через заострене противеньства між містом і селом (при чім або місто може економічно верховодити над селом, як в старім сьвітї, або на оборот село над містом, як в середних віках) і додає до них тре-тий, їй властивий, рішучо важний поділ праці: вона витворює верству, котра вже не займає ся продукцією, лиш виміною продуктів, а іменно — купці в. Всі дотеперішні початки твореня кляс відносили ся ще виключно до продукції; вони ділили людей занятих при продукції на таких, що верховодили і на таких, що робили, або ді-лили їх на продуцентів на більшу і на меншу мі-ру. Тут по раз перший виступає верства, котра не беручи участи в продукції, здобуває собі вер-

ховодство над нею і продуцентів економічно собі підневолює; котра себе робить необхідним посередником між продуцентом з одного і продуцентом з другого боку і обох їх використовує. Закриваючи ся тим, що вона відбирає продуцентам заходи і ризико виміни, що продаж їх продуктів розносить по далеких торгах і через те стає найпожиточнішою верствою людности, вироблює ся верства паразитів, справдішних суспільних паразитів, котра яко надгороду за дуже малі сьвідчення загортає найкрасшу пайку із рідної і з чужої продукції, швидко добуває величезні багатства і відповідний суспільний вплив і власне заґдя того в періоді цивілізації чим раз більше опановує продукцію, а в кінці й сама здобуває ся на окремий, ориґінальний продукт, на — періодичні торговельні кризи.

Правда, що на тім ступени розвою, про котрий говоримо, молоде купецтво ще й не здогадує ся навіть, якою великою воно колись буде силою. Але воно повстає і уміє зробити ся необхідним, а се поки що вистарчає. А з ним, витворюють ся металеві гроші, кована монета, а з металевими грішми нове средство верховодження не-продуцента над продуцентом і его продукцією. Так повстає одже той товар над товарами, котрий містить в собі скрито всі иньші товари, і так повстає то чарівне средство, котре після уподобаня мож перемінити в кожду річ, якої хто забagne. Хто его мав, той панував над сьвітом продукції; а хто его мав передовсім? Купець. В его руках культ гроша був забезпечений. За

єго заходами всі товари і всі продуценти товарів мусіли бити поклони перед грошем, а всі прочі форми богацтва показали ся лиш простою манюю в порівнаню з сим олицеміренем богацтва яко такого. Ніколи сила гроша не виступала з такою брутальною силою як в сїм своїм періоді молодости. Настало купно товарів за гроші; настав опісля грошевий завдаток, а з ним процент і лихва. Ніяке пізнійше законодацтво не кидє довжника так безпощадно під ноги лихварсько вірителеви, як староатенське і староримське а оба вони повстали самі з себе, яко права звичаєві, без иньшого примусу як лиш економічного.

По при богацтво в товарах і рабах, по при богацтво в грошех виступило дальше також богацтво в землі. Право осіданя одиниць на парцелях ґрунтових наданих їм первісно через рід або племя, скріпило ся тепер на стілько, що ті парцелі належали до них яко наслідна власність. Право, котре родови прислугувало до парцелі, відчували посідачі яко тягар, котрий їх путав, і все своє стремліне звернули були до того, щоби тягару того позбути ся. Тягару справді позбули ся — але позбули ся незабавки також нової власности до ґрунту. Повна, вольна власність неограниченого посіданя землі але також можність позбуваня. Як довго земля була власністю роду, так довго такої можности не було. Але коли новий посідач землі скинув з себе остаточо окуви верховної власности роду і племені, то тим розірвав також звязь, котра єго до тепер нерозривно лучила з землею. А що се значило, то єму

показали винайдені рівночасно з приватною власністю ґрунтовою гроші. Тепер земля могла стати товаром, котрий мож було продавати і заставляти. Ледви що лиш заведено приватну власність ґрунтову, а вже винайдено зараз й гіпотеку (Атени). Як гетеризм і моногамія очепили ся ніг моногамії так очепила ся гіпотека ніг приватної власности ґрунтової. Хотілисььте мати повну, вольну, позбуваему власність ґрунтову, ну, то й маєте її — *tu l'as voulu, Georges Dandin!*

Так з розширенєм торгівлі, з грішми і грошевою лихвою, з власністю ґрунту і гіпотекою стала швидко поступати концентрація і централізація богацтва в руках мало численної верстви, а побіч неї зростаюча чим раз більше маса убогих. Нова богацка аристократія, о скілько з самого разу не була рівночасно давною племінною шляхтою, виперла її остаточно на задній плян (в Атенах, в Римі, у Німців). А по при сей розділ вольних людей на верстви після богацтва, ішло особливо в Греції величезне збільшенє числа рабів, а їх примусова праця була основою, на котрій спочивала будова суспільности.

Пригляньмо ся тепер, що серед сего суспільного перевороту стало ся з родовим устроєм. Супротив нових елементів, котрі виросли без єго участи, він був безсильний. Єго основою було, щоби члени роду або племени сиділи разом на тій самій території і виключно в ній проживали. Але се вже давно минуло. Всюди роди і племена були поперемишувані, всюди проживали поміж

горожанами раби, клієнти, чужинці. Осілість, котра настала доперва з кінцем середного ступіня варварства, не могла нігде устояти ся за-для подвижності і змінчивости місця проживаня, викликаної через торговлю, зміну заробкованя, зміну в посіданю землі. Члени родів не могли вже сходити ся для оборони своїх спільних справ; лиш неважні справи, як приміром релігійні торжества, ще яко тако полагоджувано. Окрім потреб і інтересів, котрих родові корпорації обовязані і годні були боронити, вирости з перевороту способів заробкованя і зміни в суспільнім угрупованю нові потреби і інтереси, котрі не лиш давному устроєви родовому були чужі, але его зовсім ломали. Інтереси груп ремісників, котрі витворили ся через поділ праці, окремі потреби міста суперечні з потребами села, вимагали нових органів; а кожда з тих груп складала ся з людей належних до ріжних родів, фратрий і племен, а навіть з чужинців; ті органи мусіли одже утворити ся по за родовим устроєм, побіч сего а тим самим против него. А знов в кождей родовій корпорації обявляла ся суперечність інтересів, а її вершком було то, що богачі і бідні лихварі і довжники належали разом до того самого роду і до того самого племені. — Додаймо до того масу нової, спілкам родовим чужої людности, котра як приміром в Римі могла стати великою силою в краю, а при тім така буда численна, що годі їй було розплисти ся поволи в родах і племенах опертих на кровнім спорідненю. Супротив тої маси стояли родові спілки яко за-

перті в собі, упривілейовані корпорації; первісна природна демократія перемінила ся в ненависну аристократію. — А зрештою родовий устрій виріс був з суспільности, котра не знала жадних внутрішних суперечностей, і лиш до такої суспільности був приладжений. Він не знав жадних примусових средств окрім публичної опінії. А тут настала суспільність, котра силою усіх своїх економічних условин життя мусіла розпасти ся на вольних і рабів, на використовуючих богачів і використовуваних бідаків, суспільність, котра не годна була погодити сих суперечностей, але їх чим раз більше мусіла заострювати. Така суспільність могла існувати або лиш в безнастанній боротьбі тих верств між собою, або під пануванем якоїсь третьої сили, котра стоячи ніби то по над спорючими клясами, придавлювала би їх отверту боротьбу і допустила би клясову боротьбу хіба лиш на поли економічнім, в так званій законній формі. Родовий устрій розпав ся. Розбив єго поділ праці і єго результат, розкол суспільности на кляси. На єго місце настала держава.

---

Три головні форми, в яких держава виростає на руїнах родового устрою, ми вже бачили. Атени дають нам найчистішу, клясичну форму: тут держава виростає безпосередно і переважно з клясових супротивностей, котрі розвивають ся серед самого родового устрою. В Римі родова суспільність стає запертою в собі аристократією посеред численного по за нею стоячого плебсу, безправного але обложеного обовязками; побіда

плебсу розбиває старий родовий устрій і закладає на його руїнах державу, в котрій родова аристократія і плебс скоро зовсім розпливаються. А у німецьких побідителів римської держави, держава творить ся безпосередно з завойовання великих чужих територій, бо родовий устрій не подавав жадних способів, як над ними панувати. Однакж се завойованє не було получене ані з сериозною боротьбою з давним населенєм ані з розвитком вже поділом праці; ступінь економічного розвою побідителів і завойованих народів був майже одинокий. Економічна підвалина суспільности остала ся одже та сама що й перше, а тому родовий устрій зміг удержати ся ще через довгі віки в змінений, територіяльній формі яко устрій опіля (мархій, *Makverfassung*), а навіть відмолодіти на якийсь час в пізніших шляхоцьких і патриційських родах, а навіть, як в Дітмаршен, в родах мужицьких\*).

Держава не є одже силою накиненою суспільности із вні; але не є вона також "дійсністю моральної ідеї", "образом і дійсністю розуму", як твердить Гегель. Є она радше продуктом (витвором) суспільности на певнім ступени розвою, она є признанєм, що суспільність заплутала ся в неможливе до розв'язання протиріччє з собою самою, розпада ся на непримиримі супротивности і не годна їх усунути. А Щоби сі супротивности, щоби сі класи з суперечними економічни-

---

\*) Перший історик, котрий мав хоть яке понятє о сути роду, Нібур, а се — варом з сим також свої живцем перенесені помилки — завдячує він своєму знакомству з дітмарськими родами.



ми інтересами не пожерали в даремній боротьбі і себе і суспільности, стала конечною якась сила, котра стояла би якби по над суспільністю, котра би гамувала конфлікт і тримала в границях “порядку”; а сею силою, котра виросла з суспільности, але поставила себе по над ню і чим раз більше їй стає чужою, є іменно держава.

Супротив давньої родової організації характеризує себе держава передовсім тим, що всіх людей до держави належних ділить після території. Давні родові спілки, котрі витворилися і держалися звязею крови, вже не вистарчали, головню через те, що привязували членів роду до певної території а ся звязь вже давно розірвалася. Територія лишилася, але дюдє розбіглися. Вихідною точкою для держави став одже поділ територіяльний і вона казала горожанам виконувати свої публичні права і обовязки там, де они осіли, не оглядаючи ся ані на рід ані на племя. Ся організація людей належних до держави після місцевої приналежности, спільна всім державам. За-для того здає ся вона нам природною; але ми бачили вже, якої тяжкої і довгої треба було боротьби, поки ся організація встигла в Атенах і в Римі поставити ся на місце давньої організації після родів.

Другою характерною чертою є установлене публичної власти; але ся власть не є вже ідентичною з населенєм, котре би само організувало ся яко оружна сила. Самостайна оружна організація населеня стала неможливою, від коли воно розпало ся на класи і тому ся окрема пуб-

лична власть стала конечною. І раби також належать до населення; 90.000 атенських горожан становлять супротив 365.000 рабів лиш упривілейовану верству. Народне військо атенської демократії було супроти рабів аристократичною публичною властю і держало їх в руках; але ми вже сказали, що треба ще було й жандармерії, щоби і горожан держати в руках. Ся публична власть є в кожній державі; вона складає ся не лиш з оружних людей, але також з річевих додатків, вязниць і всякого рода примусових заведень, про котрі родова суспільність нічогісінько не знала. Ся публична власть може бути дуже незначною, майже зникаючою в суспільностях, в котрих клясові супротивности ще не розвинули ся, або в краях, котрі лежать зовсім осторонь, як приміром Получені держави північної Америки. Але в тій мірі, як клясові супротивности в державі заострюють ся, і як приграничні держави остають більші і густійші населені, стає й вона дужшою — а бачимо се на нинішній Європі, де клясова боротьба і конкуренція в завойованях вишрубували публичну власть до такої висоти, на котрій вона грозить проглотити цілу суспільність і навіть саму державу.

На удержане сеї публичної власти потрібні складки горожан — податки. Родовій суспільности вони були зовсім незвісні. Але нам вони добре звісні. В тій мірі однакж, як цивілізация поступає наперед, не вистарчають і податки; держава виставляє векслі на будучність, затыгає по-

жички, державні довги. І про се стара Європа знає дещо розповісти.

Посідаючи публичну владу і право стягання податків, стоять урядники як органи суспільности по над суспільністю. Добровільне поважане, яке мали органи родового устрою, не вистарчає їм, навіть якби вони годні були его мати; їм, держителям влади, котра для суспільности є чужою, додавати мусять поваги і послугу виїмкових законів. Найдрантивший поліцей цивілізованої держави має більший “авторитет” як всі органи родової суспільности разом взявши; але наймогутнійший князь, найбільший державний правитель або воєнний начальник з часів цивілізації може найдрібнішому начальникови родовому позавидувати того несилуваного і незапереченого поважання, яке він мав. Але родовий начальник стоєв серед суспільности, а урядник мусить удавати, що він стоїть по за нею і по над нею.

Коли держава повстала з одного боку з konieczности, щоби держати в руках клясові супротивности, а з другого боку повстала рівночасно серед боротьби тих кляс, то звичайно буває так, що она є державою найдужшою, економічно пануючою клясою, котра при її помочи стає ся також клясою політично пануючою, а через то добуває собі нові способи до придушення і використання підневоленої кляси. Так старосвітна держава була передовсім державою властителів рабів в цілі придушення рабів, феодальна держава органом шляхти для придушення прикріпощених і підданих мужиків а теперішня держава

репрезентативна є орудєм для використання наємної праці через капітал. Приходять однакож часом періоди, коли борючі ся кляси до тої степені себе рівноважать, що державна власть яко мнимий посередник одержує хвилево певну самостійність супроти обох. Так нпр. абсолютна монархія 17. і 18. столітя, котра шляхту і міщанство держить взаімно в рівновазі; так бонапартизм першого а особливо другого цісарства, котрий уживав пролетаріят против буржуазії а буржуазію против пролетаризму. Найновійший продукт сего рода, в котрім і пануючі і опановані виглядають рівно комічно, є нове німецьке цісарство з бісмарківською запрашкою: тут публична власть держить капіталістів і робітників взаімно против себе в рівновазі і обоїх однако обдирає в користь підупавших пруських шляхтичів.

Окрім того признані горожанам права степенують ся в переважній часті історичних держав після майна, з чого й показує ся зовсім ясно, що держава є організацією посідаючої кляси для оборони против непосідаючої. Так було вже в атенських і римських маєткових клясах. Так було також в середновічній феодалній державі, де посіданє політичної власти залежне було від посіданя землі. Так діє ся в нинішних репрезентативних державах при помочи виборного цензу. Але се політичне узнанє ріжниць в посіданю зовсім не є есенціонально. Противно, воно означає низький ступінь державного розвитку. Найвисша форма державна, демократична республіка, котра в теперішних європейських су-

спільних відносинах стає чим раз більше необхідною кінчею і є тою єдиною формою державною, в котрій відбуде ся рішача боротьба між пролетаріатом і буржуазією — демократична республіка не знає офіційно нічого про які-небудь різниці в посіданю. В ній богатство виконує свою власть лиш посередно, але за то тим певнійше. З одного боку в формі безпосередної корупції урядників, в чім Америка дає нам клясичний взорець, а з другого боку в формі альянсу між урядом а біржою, котрий переводить ся тим легче, чим більше акційні спілки концентрують в своїх руках не лиш транспорт але й саму продукцію і свій осередок находять також в біржі. Окрім Америки дає нам на се живий приклад найновійша французька республіка а також Швайцарія. Але до того братнього союзу між урядом а біржою не треба й демократичної республіки, як се бачимо окрім в Англії і в новім німецькім цїсарстві, в котрім незнати, кого загальне право голосованя піднесло висше, чи Вісмарка чи Бляйхредера. А в кінци посідаюча кляса панує безпосередно через загальне право голосованя. Як довго підневолена кляса, одже в данім случаю пролетаріят ще не дозрів до свого самоосвободженя, так довго він в своїй більшости буде прихвостнем кляси капіталістів, її крайнім лівим крилом. В тій мірі однакж, як підневолена кляса дозріває до свого самоосвободженя, в тій мірі вона конститує ся яко окрема партія, вибирає своїх власних заступників, не заступників капі-

талістів. Загальне право голосовання є одже мірою зрілості робітничої кляси. Нічим більше оно не може бути і не буде ніколи в теперішній державі; але се й вистарчає.

Держава не існує одже з поконвіку. Бували суспільности, котрі без неї обходили ся, і про державу і державну власть нічогосінько не знали. Доперва на певнім ступени економічного розвою, котра конечно получена була з розколом суспільности на кляси, стала задля того розколу також і держава конечною. Тепер ми швидко зближуємо ся до того ступіня продукції, на котрім існуванє кляс не лиш перестало бути конечном але стало позитивною запорою продукції. І ті кляси пропадають, так конечно, як конечно й держава. Суспільність, котра зорганізує на-ново продукцію на підставі вольної і рівної асоціяції продуцентів, перенесе цілу державну машинерію там, де їй тоді й слід буде бути: до музея староринностей, побіч веретена і бронзової сокири.

---

Зі сказаного показує ся одже, що цивілізация є тим ступенем розвою суспільности, на котрім поділ праці, впливаюча з него виміна поміж одиницями і обіймаюча одно і друге продукція товарів доходять до повного розвою і спроваджують переворот всеї попередної суспільности. Продукція сих попередних ступенів суспільности була що до свого характеру спільна, а також консумція відбувала ся при безпосереднім розділі продуктів в більше або менше

комуністичних громад. Ся спільність продукції відбувала ся при безпосереднім розділі продуктів в більше або менше комуністичних громад. Ся спільність продукції відбувала ся в найтісніших межах; але вона давала продуцентам панованє над їх процесом продукції і над їх продуктом. Вони знають, що з продуктом стає ся: вони єго споживають, він не виходить з їх рук; а як довго продукція веде ся на сій підставі, не може вона продуцентам вирости по над голови, не може витворити против них ніяких ворожих чужих сил, як се правильно і конечно діє ся в часах цивілізації.

Але в сей процес продукції всуває ся поволи поділ праці. Він підкопує спільність продукції і присвоєня, він ставить яко переважне правило: присвоєнє через одиниці і сим витворює виміну між одиницями. Пануючою формою стає поволи продукція товарів.

При продукції товарів, продукції не для власного ужитку, але для виміни, продукти мусять переходити в иньші руки. Продуцент тратить свій продукт через заміну і не знає, що з ним стане ся. А скоро між продуцентами стане гріш, а з грошем купець яко посередник, то процес виміни стає ще більше запутаний, остаточна доля продуктів ще більше непевна. Купців багато, а жаден з них не знає, що другий робить. Товари переходять тепер вже не лиш з рук до рук, але й з торгу на торг; продуценти стратили вже панованє над загалом продукції свеєї сфери, а купці панованя того на себе не переняли.

Продукти і продукція залежні тепер від случаю.

Але случай, се лиш один полюс звязи, котрої другим полюсом є конечність. В природі, де на перший погляд панує також случай, виказано вже давно внутрішню конечність і законну правильність, котра проявляє ся в тім случаю. А як в природі, так діє ся і в суспільности. Чим більше якась суспільна діяльність, якась серія суспільних появ усуває ся з під свідомої контролі людей і виростає їм по над голови, чим більше видає ся вона залежною від чистого случаю, тим більше проявляють ся в тім случаю гейби з природною конечністю закони властиві тій діяльності або тій серії появ. Такі закони панують також над случайностями продукції і виміни товарів; поодинокому продуцентови і вимінюючому здають ся вони якимись чужими, зразу навіть неспізнаними силами, котрих природу приходиться ся з великим трудом просліджувати і доходити. Сі економічні закони продукції товарів модифікують ся на різних ступінях розвою сеї форми продукції; загалом взявши однакож стоїть увесь період цивілізації під їх панованєм. І ще й нині панує продукт над продуцентом; ще й нині нормує загальну продукцію суспільности не якийсь спільно обдуманий плян, але сліпі закони проявляючі ся з елементарною силою, в послідній інстанції в заверухах періодичних торговельних кріз.

Ми вже бачили, що вже на доволі ранішнім ступени розвою продукції робоча сила людська годна витворити значно більше про-



дукту, як потрібно до виживлення продуцента, і що той ступінь розвою є в головнім той сам, на котрім починає ся поділ праці і виміна між одиницями. Не минуло багато часу, коли відкрито велику "правду", що й чоловіка мож вимінювати і спожитковувати перемінивши єго в раба. Ледви лиш люде почали продукти свої вимінювати, а вже й вони самі стали предметом виміни.

З рабством, котре в періоді цивілізації дійшло до найвисшого розвою, наступив перший великий розкол суспільности на клясу визискуючу і клясу визискувану. Сей розкол тягнув ся через весь цивілізований період. Рабство є першою, старому світови властивою формою визискування; по ній слідує закріпощене в середних віках і наємна праця в нових часах. Се є три великі форми підневолєня, характеризуючі три великі періоди цивілізації.

Ступінь продукції товарів, на котрім починає ся цивілізация, означає ся економічно заведенєм 1) металевих грошей, а з ним грошового капіталу, процентів і лихви; 2) купців яко кляси, котра посередничить між продуцентами; 3) приватної власности землі і гіпотеки і 4) праці невільників яко пануючої форми продукції. Формою родини, відповідаючою цивілізації, котра з нею стає дефінітивно пануючою, є моногамія, панованє чоловіка над жінкою, і одиночна родина яко економічна одиниця суспільности. Цивілізовану суспільність споює в одну цілість держава, котра у всіх взірцевих

періодах є без виїмку державою пануючої кляси, а у всіх случаях є що до свого характеру машиною для придавленя підневоленої і використуваної кляси. Характеристичне для цивілізації є ще: з одного боку усталене противеньство між містом а селом, яко підвалини всего суспільного поділу праці; а з другого боку заведене завітання, котрим властитель по за свою смерть міг розпорядити своєю власністю. Се заведене, котре до колишнього родового устрою стояло в різкім противорічю, було в Атенах незвісне аж до Сольона; в Римі заведено єго вже скоро, але коли, не знати; у Німців завело єго духовенство.

З таким основним устроєм довершила цивілізація такі діла, до котрих колишна родова суспільність не доросла була ані крихітки. Але довершила вона ті діла тим, що коштом всіх иньших спосібностей чоловіка порушила і розвинула єго найпоганійші інстинкти і пристрасти. Гола захланність була двигачою душею цивілізації від її першої днини аж до нині, богатство не суспільности, але поодинокі одиниці, її єдиною метою. А коли побіч сего припадає на її часи також чим раз більший розвиток наук і в кількох періодах найвисший цвіт штуки, то се лиш длятого, бо без них би було неможливе повне нагромаджене богатства в наших часах.

А що підвалиною цивілізації є використуване одної кляси другою, то й весь її розвиток іде в безнастанних контрастах. Кождий поступ в продукції є рівночасно кроком назад в поло-

женю кляси підневоленої т. є. великої більшости. Кожде щастє одних є конечним нещастєм для других, кожде нове освободженє одної кляси є новим підневоленєм другої кляси. Найдобитнійшим доказом на се є заведене машин, котрих наслідки нині загально звісні. А коли у варварів ледви чи мож було робити яку ріжницю між правами або обовязками, то цивілізация завела ріжницю і противеньство одних і других, наділяючи одну клясу майже всіма правами а накладаючи на другу майже всі обовязки.

Але так не повинно бути. Що добре для пануючої кляси, то повинно бути добре для всеї суспільносви, з котрою пануюча кляса себе ідентифікує. Чим дальше одже цивілізация поступає, тим більше вона мусить недостатки, які сама сплodiла прикривати покривалом любви, прикрашувати або й зовсім заперечувати, коротко сказавши мусить заводити конвенціональну облуду, незвісну ані навіть першим ступіням цивілізації. А вершком тої облуди є твердженє, що визискуюча кляса використовує підневолену клясу виключно лиш в її власнім інтересі.

На закінченє погляд Моргана на цивілізацию: "Від часів цивілізації зріст богацтва став такий величезний, єго форми такі ріжнородні, єго зужиткованє таке широке а єго завідуванє в інтересі властителів таке зручне, що се богацтво, в відношеню до народа, стало неодолимою силою. Дух чоловіка стоїть безрадний і безпомічний перед своїм власним твором. Але все-ж таки

прийде час, коли людський розум набере стільки сили, щоби заланувати над багатством і устанowitz не лиш відносини держави до власности, котру она боронить, але й границі прав властителів. Інтереси суспільности стоять по над інтересами одиниць, і оба вони мусять бути поставлені в справедливости і гармонійні відносини. Саме польованє за багатством не є остаточним призначенєм людскости, коли поступ має бути так само законом для будучности, як був ним для минувшости. Час, котрий минув від початку цивілізації, є лиш дрібною частиною того житя людскости, що вже минуло, і лиш дрібною частиною того житя, котре ще їй жеде. Упадок суспільности показує ся грізно перед нами яко закінченє історичного періоду, котрого єдиною остаточною метою є багатство, бо такий період містить сам в собі елементи свого знівеченя. Демократія в адміністрації, братерство в суспільности, рівність прав, загальне вихованє, розпічнуть той найблизший висший ступінь суспільности, до котрого веде нас досвід, розум і наука. Той новий ступінь буде відновленєм — але в висшій формі — свободи, рівности і братерства колишних родів". (Morgan, Ancient Society, стр. 553.)

---







ЦІНА 1.00 ДОЛЯРА